

כתיבת החיבור על ידי המחבר או באי כוחו

מחבר הכותב ספר, בתקופה שלפני הדפוס, יכול לעשות כן באחד משני אופנים, או גם בשניהם יחד. האופן הפשוט ביותר הוא שהמחבר כותב בעצמו את הספר. אם כן הטופס הראשון של הספר יהיה כתוב בעצם כתב ידו של המחבר. אופן שני, המחבר אינו כותב מאומה, אלא הוא אומר את דבריו לסופר, הכותב מפיו את הדברים. באופן זה הטופס הראשון של החיבור אינו כתוב בכתב ידו של המחבר, אלא בכתב ידו של הסופר.¹ היו סופרים שדייקו במסירת הפרטים הללו לקורא, ובתחילת הספר מצאו לנכון לכתוב זאת. כך אנו מוצאים, לדוגמה, בתחילת פירוש ראב"ע להושע:² "בשם ה' א-להי כל בשר, אתחיל לכתוב פירוש תרי עשר, אשר הועתק מפי הגאון הר' אברהם ב"ר מאיר הספרדי המכונה אבן עזרא זצ"ל". או במקרה אחר:³ "אני יוסף ב"ר יעקב ממודויל שמעתי מפי זה החכם [ראב"ע] פירוש זאת הפרשה בלונדרש וכתבתיה בלשוני". ברור שבמקרה השני מעיד התלמיד במפורש שהוא כתב את דברי רבו בלשונו שלו, אבל במקרה הראשון העניין אינו ברור די הצורך.⁴ יש אשר מסרו את דברי המחבר במדויק. כך כתב יצחק בן הראב"ע בסיום כתיבת פירוש על קהלת ממורו נתנאל בן עלי:⁵ "שנת אתנ"ד [לשטרות, שהיא 1142] כתבהו בסיון, בעיר בבל וסיים מאמריו, מפיו יקראה רבו נתנאל, והוא מבין וכותב על ספריו". נראה שיש לקבל את דברי המהדיר, שאכן כוונתו לומר, שהוא מסר את דברי רבו ככתבם וכלשונם.

- 1 יש גם אפשרות שהתלמידים כותבים את תורת רבם לעצמם ובניסוחם, וכזה נדון לקמן סעיף י.
- 2 א' סימון, שני פירושי ר' אברהם אבן עזרא לתרי עשר, ר"ג, תשמ"ט, חלק א, עמ' 269. דוגמאות נוספות ימצא הקורא בדברי ר' פלסר, בעבודת המ"א שלה (בהנחיית מ' בית אריה), המהדיר כמעתיק כתבי יד ודרכי עבודתו, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשמ"מ, עמ' 38-39.
- 3 כך כתב תלמיד הראב"ע בראש הפירוש שבעל פה לפרשת ויחי, עפ"י: M. Friedlander, *Essays on the Writings of Abraham Ibn Ezra*, London, 1877, חלק עברי, עמ' 65, וצוין ע"י סימון הנ"ל. כן כתב אותו תלמיד גם בראש שיטה אחרת של ראב"ע לפרשת וישלח, שנתגלתה זה עתה, ראה א' מונדשיין, 'פירוש ראב"ע לפרשת "וישלח" – שיטה אחרת', בית מקרא, קסא (תשס"א), עמ' 209, וראה שם עמ' 202, 204.
- 4 סימון הנ"ל סבור, שגם במקרה זה מסתבר שכוונת המעתיק לומר שהוא כתב את דברי רבו בלשון עצמו ולא דווקא בלשון רבו.
- 5 יצחק בן אברהם בן עזרא, שירים, מהד' שמלצר, ניו יורק, תשל"ט, עמ' 45, שורות 40-41. צוין ע"י סימון הנ"ל.

נבדוק עתה אם היתה חשיבות לעובדה שהטופס הראשון ייכתב על ידי המחבר עצמו. תחילה נדון במוזכר במקרא.

א. כתיבת לוחות הברית

על הלוחות הראשונים נאמר: "לוחות אבן כתובים באצבע א-להים" (שמות לא, יח), וכן: "והלוחות מעשה א-להים המה והמכתב מכתב א-להים הוא חרות על הלוחות" (שם לב, טז). ללמדנו כי הלוחות הראשונים נכתבו בידי הקב"ה.

ביחס ללוחות השניים מצינו: "ויאמר ה' אל משה פסל לך שני לוחות אבנים כראשונים וכתבתי על הלוחות את הדברים אשר היו על הלוחות הראשונים אשר שברת" (שם לד, א). פשטות הדברים היא שה' כתב גם את הלוחות השניים. וכן היא דעת חז"ל כפי שנאמר במדרש תנחומא, כי תשא, אות ל:

כיון ששיבר את הלוחות נתקרה דעתו של משה. ומה ראה משה לשבר את הלוחות. משל למלך שהלך למדינת הים והניח אשתו עם השפחות, ומתוך שהיתה עמהם יצא עליה שם רע. שמע המלך וביקש להורגה. שמע שושבינה עמד וקרע את כתובתה. אמר, אם יאמר המלך כך וכך עשתה אשתי, נאמר לו עדיין אינה אשתך. בדק המלך אחריה ולא מצא בה ערות דבר, אלא השפחות היו שקלקלו, מיד נתרצה לה. א"ל שושבינה, מרי, עשה לה כתובה אחרת שנתקרה הראשונה. א"ל, אתה קרעת אותה לך והבא את הנייר משלך, ואני כותב כתב ידי.⁶

בדומה לכך נמצא בתוספתא, בבא קמא, פ"ז ה"ד (מהד' ליברמן עמ' 29):

בלוחות הראשונים הוא אומ' והלוחות מעשה אלים המה וגו'. ובשניות והלוחות מעשה משה והמכתב מכתב אלים. משלו משל למה הדבר דומה למלך בשר ודם שקידש את האשה, הוא מביא את הלביר ואת הקולמוס ואת הדיו ואת השטר ואת העדים, קילקלה, היא מביאה את הכל, דייה שיתן לה מלך כתב הכר יד שלו.

וכתב ליברמן בביאור הארוך (עמ' 66): "ויפה פירשו ש'כתב הכר יד' כוונתו לאותיות הלוחות שהיו עומדות בנס". כלומר, בתוספתא יש לנו מעין הסבר על חשיבות הכתיבה. המלך כותב בעצם כתב ידו, והדבר ניכר לכל כי זהו כתב ידו של המלך, וזו כנראה משמעות הביטוי "כתב הכר יד".⁷

ברם לא הכל מודים שהלוחות השניים נכתבו על ידי ה'. יש אומרים שהם נכתבו על ידי משה רבנו. כך דעת רבותינו בשמות רבה, פמ"ז אות ב:

אמר הקב"ה למשה הלוחות הראשונים אני כתבתי אותם כדכתיב כתובים באצבע א-להים, אבל השניים כתוב אתה ולוואי אתן בו ידי (וכתב שם בפירוש ידי משה:

6 רש"י הביא מדרש זה בשמות לד, א.

7 אבל ר"ד פארדו בפירושו חסדי דוד לתוספתא, סבור אחרת: "ומ"ש כתב הכר יד שלו כלומר שלא היו הלוחות שניות בכתב הראשון ממש שהיה באש... אלא הכר ידו פי' מעין הראשון" וכו', ע"ש.

"לענין חבה היו הראשונות חשובות שנכתבו כ"י [=כביכול] בידי הקב"ה ולכן היה על ידיהם חרות ממלאך המות כדלעיל [פמ"א אות ז], והשניות אשר הקב"ה הניח רק ידו עליהם לא הראה להם החבה כמו בראשונה, ולא הביאו להם הטובה אשר היתה בראשונות".

לפי שיטה זו כוונת התוספתא לומר שאמנם משה רבינו כתב את הלוחות השניים, אבל הקב"ה חתם עליהם, וזו המשמעות של הביטוי "הכר יד" או "כיר יד".⁸ עניין זה הוא נושא לעצמו,⁹ ואין כאן המקום לדון בו.

ב. ספרים שכתבתם מוזכרת במקרא

האם מצינו במקומות נוספים שהכתוב מעיד על כותב הספר? לכאורה התשובה חיובית. הרי מצינו "ויכתוב משה את התורה הזאת" (דברים לא, ט), "ויכתוב יהושע את הדברים האלה בספר תורת הא-להים" (יהושע כד, כו), "וידבר שמואל אל העם את משפט המלוכה ויכתוב בספר וינח לפני ה'" (שמואל א'; י, כה), ועוד מקראות בכגון אלו. המשמעות הפשוטה של הפסוקים היא, כי האנשים הנזכרים בכתוב הם אלו שכתבו את הספרים. אבל דומה שמצאנו גם אפשרות אחרת. נאמר בירמיהו לו, א ואילך:

ויהי בשנה הרבעית... היה הדבר הזה אל ירמיהו מאת ה' לאמור. קח לך מגלת ספר וכתבת אליה את כל הדברים אשר דברתי אליך על ישראל... ויקרא ירמיהו את ברוך בן נריה ויכתוב ברוך מפי ירמיהו את כל דברי ה' אשר דבר אליו על מגלת ספר.

לכאורה פעל כאן ירמיהו בניגוד לציווי ה'. הרי ה' ציווה על ירמיהו שהוא עצמו יכתוב את הדברים, ואילו ירמיהו אינו כותב בעצמו אלא מצוה את ברוך. ואכן כבר חז"ל¹⁰ עמדו על קושי זה, והסיקו מכאן ששלוחו של אדם כמותו. רוצה לומר, כי דבר ה' "וכתבת" אינו מופנה אל ירמיהו דווקא, אלא אל כל איש הבא מכוח ירמיהו.

בדומה לכך מצאנו גם אצל הראשונים. על הפסוק "וכתבתי על הלוחות" שהבאנו לעיל, כתב ר' ישעיה:¹¹ "ולא היה מכתב אלקים אלא הראשונים, כמו שאומר והמכתב מכתב אלקים. וזה שאמר וכתבתי, אצוה לך שתכתוב".

ולא רק ביחס לכתיבה מצאנו כן, אלא גם ביחס לעניינים אחרים. כך אמרו בסנהדרין דף צט ע"ב:

8 כך הוא מצוי בתעודות מהגניזה. ראה דיון רחב על ביטוי זה ועל משמעותו, ועל עניין כתיבת הלוחות

השניים: מ"ע פרידמן, "כיר יד" וחתימת הלוחות השניים, תעודה, ז (תשנ"א), עמ' 161-189.

9 בירור הנושא ומקורות רבים ימצא המעיין אצל: ר"מ כשר, תורה שלמה, חלק כב, ירושלים, תשכ"ז, מלואים סימן ד, פרק א, עמ' קכה; פרידמן הנזכר בהערה הקודמת.

10 משנת ר' אליעזר, מהד' ענלאו, ניו יורק, תרצ"ד, עמ' 154. תודתי לפרופ' שמא פרידמן על הפניה זו.

11 מושב זקנים על התורה, לונדון, תשי"ט, עמ' רטז. תודתי לפרופ' מ"ב לרנר על הפניה זו.

אמר ר' אבהו כל המעשה את חבירו לדבר מצוה מעלה עליו הכתוב כאילו עשה, שנאמר ומטך אשר הכית בו את היאור (שמות יז, ה) וכי משה הכהו והלא אהרן הכהו, אלא לומר לך כל המעשה את חבירו לדבר מצוה, מעלה עליו הכתוב כאילו עשה.¹²

ואף שכתוב כאן "לדבר מצוה", אין הדברים מדוקדקים, וברור שהוא הדין לעניינים אחרים. הלא כך אמרו במסכת שבת דף קכו ע"א:

פעם אחת הלך רבי למקום אחד וראה מקום לתלמידים ויצא לשדה ומצא שדה מלאה עמרים ועימר רבי כל השדה כולה... וליטעמין רבי בדנפשיה עימר אלא ציוה ועימר.

ודרכם של המקראות לדבר כן, כגון: "והבית אשר בנה המלך שלמה" (מלכים א ו, ב), וכל המקראות באותם פרקים על בניין הבית, נאמרו על שלמה, וברור כי שלמה לא בנה הבית בעצמו, אלא רק היה אחראי על בניינו, ועוד מקראות בכגון אלו. נמצא כי הפסוקים שהבאנו לעיל, המדברים על כתיבת ספרים, יכולים להתפרש גם בדרך נוספת. לאמור, אפשר שהאנשים המוזכרים בהם, לא כתבו בעצמם את הספרים.¹³ ייתכן שהם ציוו על אחרים לכותבם.¹⁴ אלא שכל זמן שאין ראיה להוציא את המקראות מידי פשוטם, ואין לנו צורך בפירוש זה, נשאיר את הדברים כהבנתם היסודית.

ג. חיוב כתיבה המוזכר במקרא

מצינו בתורה מספר פסוקים שיש בהם חיוב כתיבה. הראשון הוא ביחס לאשה סוטה: "וכתב את האלות האלה הכהן בספר ומחה אל מי המרים. והשקה את האשה את מי המרים המאריים" וגו' (במדבר ה, כג-כד). השני ביחס למלך: "והיה כשבתו על כסא ממלכתו וכתב לו את משנה התורה הזאת על ספר מלפני הכהנים הלויים" (דברים יז, יח). והשלישי ביחס לאדם הרוצה לגרש את אשתו: "וכתב לה ספר כריתות ונתן בידה ושלחה מביתו" (שם כד, א). הרביעי ביחס לבני ישראל: "ועתה כתבו לכם את השירה הזאת" (שם לא, ט). מה תוקפן של מקראות אלו.

12 וכעין זה מצינו בעבודה זרה כז ע"א: "ותקח צפורה צור... דאמרה לאיניש אחרינא ועבר".

13 וראה עוד לקמן סעיף ז, אות (ז), ליד הערה 93.

14 שאלה זו יש לה גם השלכה הלכתית. יש הרוצים להביא ראיה מהכתוב "ותכתוב אסתר" (אסתר ט, כט), שמגילת אסתר שנכתבה ע"י אשה היא מגילה כשרה. ראה ר' יוסף הכהן שוורץ, ויצבר יוסף, גרוסווארדיין, תרצ"ו, סימן כח, שהאריך בעניין זה והביא מספר אחרונים שדנו בדבר. עיקר דבריו שאין ראיה מהכתוב, כיוון שניתן לדחות ולומר שאסתר לא כתבה בעצמה את המגילה, אלא היתה רק היוזמת לכך. וכן כתב גם ר"ש ליפשיץ בפירושו קול תודה על מגילת אסתר, למברג, תרמ"ד, על אותו פסוק, ע"ש בדבריו.

(א) וכתב את האלות האלה הכהן

לפי הכתוב, בעל הסבור שאשתו היא אשה סוטה, יביא אותה אל הכהן כדי שהלה יכרר אם חשד זה נכון. התורה מפרטת כיצד יבדוק הכהן את האשה. בתהליך הכתיבה כותב הכהן, כאמור בפסוק שהובא לעיל, את האלות האלה בספר. פשוטו של מקרא הוא כי חובת הכתיבה מוטלת על הכהן, כפי ששאר הפרטים המוזכרים בתורה באותו תהליך, אף הם מוטלים על הכהן.

לכאורה כך היא דעת רבותינו בספרי שם, פיסקא טז (מהד' הורוביץ עמ' 21):

הכהן, למה נאמר, שהיה בדין נאמר כאן וכתב ונאמר להלן [גבי גט] וכתב [לה ספר כריתות], ומה וכתב האמור להלן כשר בכל אדם, אף וכתב האמור כאן כשר בכל אדם, ת"ל הכהן.

אלא שמספרי זוטא משמע קצת אחרת. שהרי בספרי זוטא, עמ' 236, נאמר: "הכהן, שאם כתבה ישראל או כהן קטן פסולה". מדברים אלו משמע כי לדעת רבותינו חיוב הכתיבה מוטל על כהן, אבל אין הכוונה לכהן מסוים. אפשר שזה יהיה הכהן שאליו הביא הבעל את אשתו, הוא הכהן המבצע את התהליך המוזכר בתורה. אבל אפשר גם שהכתיבה תיעשה בידי כהן אחר.¹⁵ נמצא כי הכתוב בתורה "וכתב הכהן" מחייב כתיבה על ידי כהן בלבד, אם כי לא כהן מסוים.

(ב) וכתב לו את משנה התורה הזאת

במסכת סנהדרין פ"ב מפורטים דיני המלך. ביחס לספר תורה של המלך, שנינו שם, מ"ד:

וכותב לו ספר תורה לשמו, יוצא למלחמה מוציאה עמו, נכנס מכניסה עמו, יושב בדין היא עמו, מיסב היא כנגדו, שנאמר והיתה עמו וקרא בו כל ימי חייו (דברים יז, יט).

לא מצאנו בדברי רבותינו אלה, ולא במקומות אחרים, דעה הסבורה כי על המלך לכתוב בעצמו את ספר משנה תורה. וכן כתב המאירי בפירושו למשנה זו: "שתכף שהומלך כותב או מכתב ספר תורה לשמו". וכן כתב הרמב"ם בהלכות ס"ת פ"ז ה"ב: "והמלך מצוה עליו לכתוב ספר תורה אחד לעצמו לשם המלך... וזה שכתב או נכתב לו אחר שמלך". היינו

15 יש להעיר כי הרמב"ם בהלכות סוטה פ"ג ה"ז-ה"י מתאר את השלבים השונים של התהליך. מלשוננו משמע כי הכל נעשה ע"י אותו כהן. רק בה"א שינה הרמב"ם את סגנונו וכתב: "ואח"כ כהן אחד (ויש כ"י שנוסחם: אחד) בא אליה" וכו'. ואכן ר"ד פארדו בספרו חסדי דוד על התוספתא, פ"א בד"ה כהנים, עמד על שינוי זה בלשוננו של הרמב"ם, וכתב כי ממנו למד שהכהן הסותר את שעה אינו הכהן האוחז את המים. רא"צ רבל בספרו על הלכות סוטה לרמב"ם, אצר הסוטה, ניו יורק, תש"א, כתב כי מכאן ואילך נעשה התהליך ע"י כהן אחר, עיין שם שנימוקו שונה מר"ד פארדו. מ"מ כולם מסכימים כי לדעת הרמב"ם, עד כאן משמע כי הכל נעשה ע"י אותו כהן. לפיכך תמוה קצת כי הרמב"ם בפ"ד ה"ט כתב: "ואם כתבה ישראל או כהן קטן פסולה", ולכאורה גם אם יכתוב זאת כהן שאינו קטן, אם הוא אינו אותו כהן, הכתיבה תהיה פסולה.

המלך כותב בעצמו, או מצווה על סופר לכתוב את הספר עבורו, ובכך יקיים המלך את מצות התורה. וכן כתב גם בתרגום המיוחס ליונתן: "ויכתובן" ¹⁶ ליה סביא ית פרשא ¹⁷ אורייתא הדא". ¹⁸ יוצא מהכלל הוא פילון האלכסנדרוני ¹⁹ הסבור כי כוונת התורה לומר, שהמלך חייב לכתוב את הדברים בעצם כתב ידו. ²⁰

(ג) וכתב לה ספר כריתות

כבר כתבנו לעיל, קטע (א), את דרשת רבותינו בספרי שאמרו בפשטות "מה וכתב האמור להלן כשר בכל אדם". היינו, הבעל יכול לצוות לכל אדם שיכתוב עבורו גט. וכן פשטות לשון המשנה בגיטין, ב, ה: "הכל כשרין לכתוב את הגט ואפילו חרש שוטה וקטן". אמנם בתלמוד דנים באלו מקרים חרש שוטה וקטן כשרים לכתוב את הגט, אבל לגבי אדם רגיל אין כל דיון, וברור שהוא כשר לכתוב את הגט. אדרבה, יש מהראשונים שכתבו שעדיף שלא הבעל יכתוב את הגט, אלא אדם אחר. ²¹

מכל מקום, מעניין אפוא להפנות את תשומת הלב לפירוש הגט למהר"ר שמשון שכתב: ²²

טעמא שאין הגט כתוב בלשון שטרות הוי משום דכתיב וכתב ²³ ונתן, שהמגרש כותב אני פלוני מגרש אשתי פלונית, והעדים החתומים בו, לכך כותב אחר חתימתם עד, משום שאם לא היו כותבין עד משתמע שהחותם הוא המגרש, אבל בשאר שטרות השטר מדבר בלשון העדים ולכך לא הרגילו לכתוב עד אחר חתימתן.

16 עיין שו"ת אבני חפץ לר' אהרן לווין, בילוגרייא, תרצ"ד, סימן עו, אות ו, שהסביר בדרך מחודדת מה טעם שינה התרגום מלשון התורה. ראה גם הנצי"ב בפירושו לתורה העמק דבר שם, שהסביר כיצד עולה מהכתוב, שהמלך אינו חייב לכתוב זאת בכתב ידו.

17 כך במהדורות הדפוס הרגילות. אבל במהד' רידר, ירושלים, תשכ"ד, הנוסח: פרשגן. הנוסח אצל מ' גינזבורגר, תרגום ירושלמי לתורה, ברלין, תרנ"ח, הוא: פתשגן. עכ"פ לפי שניהם עולה כי אין מדובר בכתובת פרשה בלבד, כפי שעולה לכאורה מהנוסח שלפנינו. וכבר עמד על כך מ"ע פרידמן במאמרו, 'וכתב לו, עושה לו כתב', סיני, פד (תשל"ט), עמ' קעח, הערה 7.

18 פרידמן הנ"ל, מציין כי במגילת המקדש, מהד' ידין, ירושלים, תשל"ו, עמ' נו, כתוב: "וכתבו לו את התורה הזאת", ולדעתו נעשה השינוי במגילת המקדש במתכוון. היינו, הכותבים חששו שמא יפרש אדם את לשון הפסוק כמחייב את המלך שיכתוב את הספר בכתב ידו, ולכן שינו את הפסוק.

19 העיר על כך רו"ו לייטר בהגהותיו "כבוד מלכים" על רמב"ם הלכות מלכים.

20 ראה: *The Special Laws*, ed. F. H. Colson, London, 1960, v. 8, part 4, S.160, p. 109.

21 הב"י, אהע"ז סימן קכג, ר"ה כתוב בקונטרסים, כתב: "דיש לדקדק מלשון תשובה דהרשב"א שאין להניח לכתוב הגט לבעל" וכו', וע"ש בטעמו של דבר ובט"ז סק"ב. ודין זה נפסק ע"י הרמ"א שם.

22 ס"א, ובסדר הגט סימן קנד, יו"א.

נדפס בסוף שו"ת מהר"י מינץ, אות קטז.

23 בשלטי הגבורים על המדרכי, גיטין פ"ט, דפוס וילנא דף ז ע"ב, מובא גם כן עניין זה ושם חסרה המלה "וכתב", והעיקר חסר מן הספר.

היינו, לשון התורה "וכתב" מופנית אל הבעל, ולכן עליו לכתוב "ונתן" בלשון מדבר בעדו, בלשון המורה שהוא מבצע את הגירושין. והנה, בכל זאת הכתיבה כשורה בכל אדם.²⁴

(ד) ועתה כתבו לכם את השירה הזאת

במסכת סנהדרין כא ע"ב נאמר:

אמר רבא אעפ"י שהניחו לו אבותיו לאדם ספר תורה, מצוה לכתוב משלו, שנאמר ועתה כתבו לכם את השירה הזאת.

כאן מונח היסוד שיש מצות עשה על כל אדם מישראל לכתוב ספר תורה. אולם אין כאן הדגשה שהוא חייב לכתוב ספר זה בעצם כתב ידו. ובאופן דומה ניתן לפרש את האמור במנחות ל ע"א:

וא"ר יהושע בר אבא אמר רב גידל אמר רב הלוקח ספר תורה מן השוק כחוטף מצוה מן השוק, כתבו מעלה עליו הכתוב כאילו קבלו מהר סיני.

היינו, אין כאן משמעות שחובת הכתיבה מוטלת על האדם עצמו. אבל הרמב"ם בהלכות ס"ת, פ"ז ה"א, כתב:

מצות עשה על כל איש ואיש מישראל לכתוב ספר תורה לעצמו שנאמר ועתה כתבו לכם את השירה... ואף על פי שהניחו לו אבותיו ס"ת מצוה לכתוב משלו, ואם כתבו בידו הרי הוא כאילו קבלה מהר סיני, ואם אינו יודע לכתוב אחרים כותבים לו.

מהו מקורו של הרמב"ם לחיוב הכתיבה בכתב ידו? נראה מדברי הרמב"ם שכך היתה גירסתו בגמרא, שהרי אלו דבריו בספר המצוות, מצוה יח:

שצונו שיהיה לכל איש ממנו ספר תורה לעצמו, ואם כתבו בידו משובח מאד והוא יותר טוב כמו שאמר כתבו בידו²⁵ מעלה עליו הכתוב כאילו קבלה מהר סיני, ואם אי אפשר לו לכותבו צריך שיקנהו או ישכור מי שיכתבהו לו.²⁶

24 כדאי לציין לשו"ע אהע"ז סי' קכ, חלקת מחוקק סקט"ז שכתב: "ואם כתבו שנים הגט פסול דוכתב דקרא לשון יחיד הוא". הרי לנו חידוש דין על יסוד המלה "וכתב", אם כי בשונה מהנושא שאנו דנים בו, וראה שם בבית שמואל. אבל הפרי חדש שם חלק בתוקף עוז על דיוק זה, ע"ש. וראה גם שו"ת תועפות ראם לרא"מ טויבש, זולקווא, תרט"ז, אהע"ז, סי' נח וסי' נט.

25 כך הוא הנוסח בספר המצוות מהד' ר"ח ה"ר, וע"ש בהערות. בשאר המהדורות, כולל מהד' ר"י קאפח, חסרה בציטוט מהתלמוד המלה "בידו". וראה גם בספר המצוות הוצאת ר"ש פרנקל, עמ' רכא, שצינו שיש נוסחים של ספר המצוות שחסרה בהם מלה זו. לפי נוסח זה צריך לומר כי הרמב"ם כתב את דבריו על סמך פרשנותו והבנתו בדברי הגמרא. לאמור, הרמב"ם, על יסוד האמור בגמרא, מבדיל בין "הלוקח מן השוק" לבין "כתבו", ומכאן הסיק כי "כתבו" היינו בידו, שאם לא כן מה ההבדל בינו לבין הלוקח מן השוק?

26 כדאי לציין בזה לדברי ר"ד סולוביצ'יק בחיבורו, על התשובה (בעריכת פ' פלאי), ירושלים, תשל"ה, עמ' 247-249, שעמד על שיטת הרמב"ם בעניין כתב שעל גבי כתב, ובין השאר כתב בעמ' 248:

נמצא כי לדעת הרמב"ם יש עדיפות לקיום מצות כתיבת ספר תורה על ידי האדם בעצמו. מסתבר ששורש העניין הוא הכלל התלמודי "מצוה בו יותר מבשלוחו" (קדושין מא ע"א), ויש מצוה על האדם לטרוח בגופו בענייני המצוה.²⁷ ואף על פי שדיני כתיבת ספר תורה הם רבים ביותר, וגם מלאכת הכתיבה אינה מלאכה קלה, מצינו שהרמב"ם עצמו, ורבים מגדולי ישראל, הידרו לקיים בעצמם מצוה זו.²⁸ מובן שלא כל אדם יכול לנהוג כמנהגם של גדולי ישראל. אפשר שזו הסיבה שר"י קארו בשולחן ערוך, יו"ד סימן ער, והרמ"א בהגהותיו שם, לא הדגישו את חשיבות הכתיבה בידי האדם עצמו.

היוצא מכל האמור, שגם במקום שנכתב בתורה בפירוש "וכתב" וכד', אין הכוונה שעל האדם עצמו לעשות כן, אלא הוא יכול למנות סופר שיעשה כן. רק במצות עשה, כפי שעולה מדברי הרמב"ם,²⁹ יש עדיפות שהאדם ישתדל לקיים המצוה בגופו.

ד. כתיבת התורה

לדברים שנאמרו עד עתה מצאנו גם הקבלה מעניינת מפעולתו של משה רבינו בדבר כתיבת התורה עצמה. כך נאמר בדברים לא, כב-כו:

"נראה, שבספר תורה... לא הכתב ומלאכת הכתיבה קובעים... אלא כתב ידו של הסופר, אותו כתב אופייני, ייחודי, מקורי, אינדיבידואלי, כתב זה הטבוע כחותם אישיותו של הכותב הוא שמקדש את ספר התורה. אם הכתב המקורי הוא של משהו אחר, שכתב את הספר שלא לשמה, הרי אין אני יכול בעברי עליו שנית, לקדשו לשמה".

27 הנימוקי יוסף בפירושו להלכות ספר תורה, הובאו דבריו בב"י ובט"ז, יו"ד סימן ער, כתב: "כחוטף מצוה מן השוק, ואין לו שכר גדול כמו שטרח בכתיבתה ויש מקום למדת הדין לחלוק ולומר אלמלא שבא עליו בטורח לא היה עושה אותה. כתבה, הוא בעצמו או שכר סופר לכותבה וטרח בתיקון הקלפים ולסבול עול סופר עד שנכתב, כאילו קבלה, יש למדת הרחמים לומר כמו שטרח לזה כן היה טורח ללכת במדבר לקבלה מהר סיני". יש בדבריו הסבר לדברי הרמב"ם. אלא שלמדנו מדבריו שהטרח שטורח אדם במצוה זו, היא לאו דוקא בכתיבה, אלא גם בעניינים הקרובים לה, בתיקון הקלף, או בדיונים עם הסופר, ובה שונה עמדתו מעמדת הרמב"ם. עכ"פ, גם לדעתו אדם צריך לטרוח במצוה זו. וכן דעת הרמ"א שם. אבל דעת הגר"א אינה כן, ע"ש, ואין כאן מקום להאריך.

28 רש"י הבלין במאמרו, 'ספר תורה שכתב הר"ן לעצמו', עלי ספר, יב (תשמ"ו), עמ' 10-12, מנה גדולים שכתבו בעצמם ולעצמם ספר תורה. אוסיף עליו את מהר"ר טודרוס הו"ק (הזקן?) משפירא, עפ"י שו"ת מהרש"ל סימן עג; ואת מהר"מ מריקנטי, עפ"י מנחת שי לר"י נורצי, בדברים לג, יב.

29 הדגשתי זאת, כיוון שבשולחן ערוך לא נתפרש שיש חשיבות שאדם יכתוב בעצמו ס"ת, אף שיש להניח שכן דעת השו"ע. [ר"מ הקטן בשו"ת משנה הלכות, הרצאה רביעית, תשנ"ח, מה"ק, חלק י, סי' קפט, דן בשאלה אם יש מצוה שאדם יכתוב בעצמו מזוזות לביתו כי נאמר בהן "וכתבתם" (דברים ד, ט), ואם יש לדמות זאת לכתיבת ס"ת, ולדבריו יש בכך מצוה, ע"ש, ולא העיר בזה. וראה ר"י תמר, עלי תמר, פסחים ד, א, דף רמ ע"א, שהעיד כי הגר"ב בעל מסורת הש"ס, היה סופר אומן, וכתב מזוזות ביתו בעצמו]. אע"פ עוד, שלדברי הרמב"ם ברור שביחס למלך עדיף שהוא יכתוב בעצמו ס"ת, ואע"פ שהוא לא כתב זאת במפורש, מסתבר שסמך על דבריו ביחס לכל איש ישראל.

ויכתוב משה את השירה הזאת ביום ההוא... ויהי כלות משה לכתוב את דברי התורה הזאת על ספר עד תומם ויצו משה את הלויים נושאי ארון ברית ה' לאמור, לקוח את ספר התורה הזה ושמתם אותו מצד ארון ברית ה' א-להיכם והיה שם כך לעד.

מכאן למדו רבותינו כי משה כתב את כל התורה כולה,³⁰ וספר תורה זה היה מונח בארון. אולם אין אנו יודעים, לפי הכתוב, אם היו מצויים ספרי תורה אצל השבטים. תשובה לכך מצאנו בדברי חז"ל:³¹

רבנן אמרי, כיון שידע משה שהיה לו למות באותו היום, מה עשה. א"ר ינאי כתב י"ג תורות, י"ב ל"ב שבטים, ואחת הניח בארון, שאם יבקשו לזייף דבר שיהיו מוצאים אותה בארון.³²

אין ספק שכתיבת ספר תורה אחד היא מעשה ארוך ומייגע, קל וחומר כתיבת שלושה עשר ספרים. ואכן, כבר נזקקו חכמי הדורות להסביר מדרש זה.³³ עכ"פ למדנו מכאן כי משה כתב בכתב ידו, לא רק את הספר המונח בארון, אלא גם את הספרים שנתן לשבטים. דומה שלמדנו מכאן מה רבה חשיבותו של כתב יד.

ואכן כבר הרמב"ם, בראש הקדמתו למשנה תורה, הדגיש נקודה זו:

כל התורה כתבה משה רבינו בכתב ידו קודם שימות, ונתן ספר לכל שבט ושבט, וספר אחד נתנהו בארון לעד, שנאמר לקוח את ספר התורה הזה ושמתם אותו וגו'.³⁴

30 בבא בתרא יד ע"ב. רבותינו נחלקו שם, טו ע"א, מי כתב את שמות הפסוקים האחרונים שבתורה, שמוזכרת בהם מיתתו של משה. יש אומרים שגם הם נכתבו בידי משה, ויש אומרים כי יהושע כתבם.

31 דברים רבה, פ"ט, אות ט.

32 כלומר, מוציאים את הספר מהארון, ורואים ומשווים אל הכתוב בו. וכעין זה הוא בפסיקתא דרב כהנא, וזאת הברכה, מהד' מנדלבוים, עמ' 441: "שאם בקש אחד מן השבטים לעקור דבר אחד מן התורה יהא שבטו של לוי מוציא ספר תורה שלו ומגיהו מתוכו".

33 מהרז"ו על אתר מפרש כי משה סיים את כתיבתם בלכוד, אבל רובו של כל ספר וספר היה כבר כתוב לפניו עוד לפני כן. אמנם החתם סופר בתשובותיו, ח"ו, סימן כט, הסביר שמשה כתב זאת ע"י השבעת הקולמוס, ע"ש. ודע שהאחרונים נסתפקו במי שרדצה לכתוב ס"ת בעצמו, אך הכתיבה תארך זמן רב ובכך יתבטל מלימוד תורה, מה דינו. ור' אליעזר דיטש בשו"ת פרי השדה, ח"ג, סי' קפה, כתב: "רק מ"מ למי שיודע בעצמו שהוא סופר מהיר ג"כ כמו סופר שהוא אומן, וגם יוכל לגמור הס"ת כמו סופר אחר, לא הייתי מחליט משום בטול ת"ת לחוד לכתוב אצל אחר ושלא יטריח בכל המצוה בעצמו, רק בנ"ד שיעלה בידו ג"כ שהס"ת יהיה מהודר טפי ע"י סופר מהיר אומן במלאכת שמים וגם בצירוף ביטול ת"ת למי שתורתו אומנותו יכתוב הס"ת ע"י אחר באופן שעכ"פ יכתוב בעצמו ג"כ מתחלה ובסוף כמ"ש בשו"ת כתב סופר יו"ד סימן קלו". לכאורה תשובתו תלויה בשאלה שראינו כאן, היינו באיזה אופן כתב משה, האם לאיטו במשך הדורות, או בהשבעת הקולמוס. אלא שאין רצוני להאריך בכך, הואיל ואין זה מענייננו.

34 וכן כתב גם בריש הקדמתו לפירוש המשנה: "ולפני מותו נתעסק בכתיבה, וכתב שלושה עשר ספרי תורה כולם גוילים מן בית בראשית עד למד ישראל, ונתן ספר לכל שבט שיתנהג על פיו, והשלושה עשר נתנו ללויים ואמר להם לקוח את ספר התורה הזה וכו'".

הרמב"ם ציין כי משה כתב את התורה, ואף על פי כן הוסיף את המלים "בכתב ידו", כדי להדגיש את חשיבותה של עובדה זו.

אפשר שעל פי דברים אלו נוכל להסביר את דברי הרמב"ם בהלכות ס"ת שהבאנו לעיל, בדבר העדיפות שיש בכתיבת ספר תורה על ידי האדם עצמו.³⁵ היינו, כל איש מישראל מצווה לנהוג כדרך שנהג משה רבינו. מה משה רבינו כתב בעצמו את ספר התורה, ולא השאיר מלאכה זו לסופר, כן נעשה גם אנו.³⁶ דמיון פעולתנו לפעולתו של משה, יביא אותנו גם לדמיון נוסף אל משה: מה הוא קיבל את התורה מהר סיני, אף אנו נדמה לו בכך, ומעלה עלינו הכתוב כאילו קיבלנו את התורה מהר סיני.

הסברנו עד עתה מה טעם יש על כל איש מישראל להעדיף לכתוב בעצמו את ספר התורה. אולם, מה טעם עשה כן משה רבינו? נראה כי יש חשיבות לכתב ידו של המחבר, וזו הסיבה שמשה כתב את התורה בכתב ידו.³⁷ אנו עוברים אפוא לדון בשאלה מה החשיבות שמחבר יכתוב את חיבורו בכתב ידו.

ה. חשיבות כתב ידו של המחבר

טרם שנדון בסיבות לחשיבות של כתב ידו של המחבר, יש להעיר שמצאנו בתלמוד מאמר הקשור לשאלה זו, אלא שניתן לפרשו באופנים שונים. כוונתנו לחולין ט רע"א: "אמר רב יהודה אמר רב תלמיד חכם צריך שילמוד שלשה דברים כתב שחיטה ומילה". רש"י פירש: "כתב, לכתוב שידע לחתום שמו אילו ישב בדין או בעדות". על דבריו כתב הרש"ש שם:

וקשה דלחתום שמו ודאי שכיח ט[וב]א באגרות וכיוצא... ויש לפרש על דעת פירוש רש"י שילמוד לאמן את ידיו לכתוב כתיבה נאה ומישרת כאשר יצטרך לכתוב שו"ת ואגרות שלום וכיוצא, כי לענין חתימתו דשכיחא יוכל לעשותה על ידי סימנא בעלמא ואפילו על ידי אות אחת משמו כדאשכחן (בגיטין לו). ואפשר ג"כ לומר דכתב יכוון ג"כ על טהרת הלשון שיהא מצורף ומזוקק ובסדור יפה. אבל לעד"נ דכוונתו על כתיבה תמה דס"ת תו"מ [=תפילין ומזוזות] וחזוניהן ותגיהן, דמצוה בו יותר מבשלוחו וכדאמר רב עצמו במנחות (לו) כתבו מעלה עליו הכתוב כאילו קבלו מהר סיני... ועי' לשון הרמב"ם בריש הלכות ס"ת, וכן הוא ז"ל משמע (בפ"ח ה"ד ופ"ט ה"י) שכתב לו ס"ת בעצמו. שוב ראיתי למהרש"א בח"א שנראה שכיוון למה שפירשתי. ולפלא שלא הרגיש שרש"י לא פי' כן.

35 הסבר נוסף, ולמעשה הוא מקור לדברי הרמב"ם בתלמוד, נרמז ע"י הרש"ש, והבאנו את דבריו לקמן ראש סעיף ה.

36 בגיטין ספ"ז שנינו: "שאפילו אמר לבית הדין הגדול שבירושלים תנו גט לאשתי שילמדו ויכתבו ויתנו לה". על כך כתב הרמב"ם בפירוש המשנה: "אין זה מן הנמנע שבית דין הגדול לא ידעו לכתוב, לפי שהתנאי בבית דין שיהיו חכמים לא שיהיו לבלרים". ברם, לשיטת הרמב"ם שכתבנו שיש עדיפות שאדם יכתוב ס"ת בכתב ידו, דברים אלו בפירוש המשנה נראים מוקשים מעט.

37 ברור שלא חז"ל ולא אנו רואים את משה כמחבר וכמעט שאין מן הצורך לומר זאת. אעפ"כ ידע הקורא, כי משה נקרא כאן בשם מחבר, רק כדי לסבר את האוזן, וכדי לפשט את ההסבר.

הרי לנו מספר הסברים³⁸ לדברי התלמוד האומר שתלמיד חכם חייב ללמוד כתב. ואף שהרש"ש העדיף לבסוף את הפירוש שהמדובר בכתיבה של ספר תורה ותפילין ומזוזות, אנו יכולים להציע פירוש נוסף. היינו, על תלמיד חכם ללמוד כתב, הואיל וכאשר ירצה לכתוב חידושי תורה, או שיצטרך לכתוב שו"ת כדברי הרש"ש, מוטלת עליו חובה בראש ובראשונה לכתוב זאת בכתב ידו.³⁹

(א) נאמנות למקור

* נראה כי חשיבות כתב היד של המחבר עצמו,⁴⁰ נובעת מהעובדה הפשוטה, שכתב יד המחבר מבטיח לנו בראש ובראשונה כי אלו הם אכן דברי המחבר. הרי אדם יכול לטעון, מניין לנו ההוכחה שאכן המחבר כתב את הדברים הללו, שמא אדם אחר כתבם, וקרא את שם המחבר עליהם. לא זו בלבד, אלא שכתב יד המחבר מבטיח לנו כי אכן אלו הם דבריו המדויקים, וללא כל שיבוש. הלוחות נכתבו על ידי הבורא, והתורה נכתבה על ידי משה, כדי להבטיחנו כי אין בהם אי דיוקים. אמנם המדרש אומר "שאם יבקשו לזייף דבר", ומשמעות דבריו היא כי גם ספר תורה שנכתב על ידי משה, ונמצא ברשות אחד השבטים, ייתכנו בו שינויים. מכל מקום נראה כי אפשרות זו היא פחותה, וכוונת המדרש להסביר כי

38 ר' יצחק הכט, שערי קודש, חלק ה, ירושלים, תש"נ, סי' סז, הוסיף עוד שלושה הסברים. הראשון, יש חובה על כל ת"ח לכתוב חידושיו כמ"ש בספר חסידים סי' תקל: "כל מי שגילה לו הקב"ה דבר ואינו כותב ויכול לכתוב, הרי זה גוזל". השני, עליו ללמוד לכתוב שטרי חוב והלוואה וכד', שמא יצטרך להלוואה ולא ידע לכתוב ערכות, ועוד, ע"ש. השלישי, ת"ח הוא בדרך כלל גם פוסק ומשיב. לפעמים נשלחות אליו שאלות ע"י שליחים מאומות העולם. הואיל ואי אפשר להחזיר באמצעותם תשובה, או משום שהם אינם יודעים את השפה, או משום שאי אפשר לסמוך עליהם, הרי שחייב המשיב לענות בכתב ולכתוב בעצמו את תשובתו.

39 מעניין להסמין לכאן את האמור בכתובות קד ע"א: "בשעת פטירתו של רבי זקף עשר אצבעותיו כלפי מעלה אמר רבש"ע גלוי וידוע לפניך שיגעתי בעשר אצבעותי בתורה ולא נהניתי אפילו באצבע קטנה". ועל כך כתב הריעב"ץ, בהגהותיו לע"ז יא ע"א תוד"ה צנון: "נ"ל שהיינו שלא נהנה מיגיעתו בתורה באצבע קטנה אע"פ שיגע בה בעשר אצבעות, שחבר המשניות וכתבן באצבעו" וכד'. היינו, ר' יהודה הנשיא, המחבר של המשנה, כתב בכתב ידו את המשנה בפעם הראשונה. לא נתברר לי אם הריעב"ץ נקט בדבריו במתכוון "המחבר", או שמא הוא מסכים כי הדברים נכונים גם אם ר' יהודה הנשיא היה עורך וכד'. ברור שדברי ריעב"ץ נאמרו לפי השיטה האומרת כי בזמן רבי הותרה כתיבתה של התורה שבעל פה, והמשנה נכתבה אפוא באותה העת. אבל לשיטה האומרת כי התורה שבע"פ לא נכתבה אלא בזמן סיום התלמוד הבבלי, אין מקום לפירוש זה.

40 יש להעיר כי הביטוי: "כתב יד קודשו", הוא ביטוי מאוחר, ולפי פרויקט השו"ת נמצא לראשונה בשו"ת שכות יעקב ח"ב סי' קי (שם נאמר: כתב קודשו), בשו"ת נודע ביהודה, מה"ק, חר"מ סי' יז (כתב יד קודשו). הביטוי מלמד שייחסו לכתב יד המחבר גם קדושה, וראו חשיבות בעצם כתב היד. ראה לדוגמה דרשות חתם סופר מהד' רי"נ שטרן, ירושלים, תשל"ד, בהקדמה הנקראת קרית סופרים עמ' ו, סוף ד"ה ושמעתי [וכן כתב רש"י גלבמן, מושיען של ישראל, ניו יורק, תש"נ, ח"ב, עמ' 146], הכותב כי מהר"ם בנעט אמר שעיון בכתב ידו של החתם סופר הוא סגולה ליראת שמים, ויש עוד עובדות בכגון זו, ואין להאריך. *

ספר התורה הנמצא בארון שמור כליל מפני זיופים, ואילו ספרי השבטים שמורים פחות. אבל אין המדרש מבטל כליל את חשיבות כתב יד המחבר.

סמך לדברים אלו אנו מוצאים בספר ירמיהו פרק לו. ירמיהו נצטוו "קח לך מגלת ספר וכתבת אליה את כל הדברים אשר דברתי אליך" (פסוק ב) וגו'. ירמיהו כתב את הדברים על ידי ברוך בן נריה, כאמור: "ויכתוב ברוך מפי ירמיהו את כל דברי ה' אשר דבר אליו" (פסוק ד). כיוון שירמיהו עצור, ואינו יכול לקרוא את המגילה לפני השרים, הוא שולח את ברוך הקורא את המגילה לפנייהם. וכאן מספר לנו הכתוב: "ואת ברוך שאלו לאמור, הגד נא לנו איך כתבת את כל הדברים האלה מפיו". וברוך משיב: "ויאמר להם ברוך, מפיו יקרא אלי את כל הדברים האלה, ואני כותב על הספר בדיו" (יז-יח). מה פשר שאלתם "איך כתבת"? האם הם שואלים אותו על פרטים טכניים, או על דברים מהותיים יותר? מסתבר כי השרים לא היו בטוחים שכל דברי המגילה הם אכן דברי ירמיהו. אולי ברוך הוסיף דברים מעצמו, מבלי ששמעם מפי ירמיהו. לכן שאלתם אינה על פרטים טכניים, אלא על דברי המגילה עצמם. תשובת ברוך באה לאשר כי כל הדברים הם אכן דברי ירמיהו. הוא מסביר לשרים, כי ירמיהו היה מדבר והוא, מיד וללא שהות, כתב את הדברים, ועל כן לא ייתכן ששכת או הוסיף דברים משל עצמו.⁴¹ למדנו מכאן כי כתיבה שלא על ידי המחבר, אינה נחשבת ככתיבה מהימנה, ומה עוד שאפשר גם שתגרום לטעויות ואי דיוקים.⁴²

לפיכך⁴³ מצאנו שהיו שפנו בבקשות אל המחברים כי יכתבו את תשובותיהם⁴⁴ בכתב ידם, כגון: "ובקשתי מידי מורי הרב שיחיה שידיעני סברתו על פה ובכתב ידו כדי שאסתלק מספק המחברים ז"ל".⁴⁵ וכן מצאנו שהיו שדייקו בדבריהם במוסרם תשובות של חכמים, וציינו במיוחד כי הכתוב נכתב בכתב ידו של החכם.⁴⁶

41 כך פירש ר"י אברבנאל, ועיין מצודת דוד שפירש בדומה לכך. גם ר"מ בולה בפירוש "דעת מקרא", יוצא לאור ע"י מוסד הרב קוק, כתב כן.

42 הדברים ברורים מעצמם. עם זאת אציין כאן לדברי ר"ש אברמסון, מפי בעלי לשונות, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 331, המצטט מדברי ר"י ׳ן ג'אנח שהשיג על ר"י חיוג', ובסוף ההשגה מרכז את דבריו באומרו כי ייתכן שהטעות בספרו של ר"י חיוג' אירעה ע"י המעתיק הראשון. והנה מראה אברמסון כי ר"ש הנגיד מעיד על נוסח דברי ר"י חיוג' כפי שראה אותם בכתב ידו של חיוג', והנוסח שם שונה ממה שהביא ר"י ׳ן ג'אנח.

43 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 23, כתב שיש מקרים שחכמים כתבו כי דברי הקדמונים אינם נכונים הואיל וכתבום תלמידים שטעו בהבנה, "ולכן היו חכמים שהקפידו על כך שמוריהם וחבריהם, שאליהם פנו בשאלותיהם, יענו להם במו ידיהם". הוא נתן שתי דוגמאות לכך, אולם הדוגמה השנייה, שהבאנוה לקמן ליד הערה 115, נראה שאינה מתאימה לכאן.

44 יש לדעת כי בפרק זה אני מבדיל בין כתיבת חיבורים לכתיבת תשובות, ועל כן הבאתי מקורות הן מזה והן מזה. לצד המיוחד של כתיבת תשובות הקדשנו את פרק שישי.

45 שו"ת הרא"ש, כלל עד סי' ד. והעיר על כך מ' אלון, המשפט העברי, ירושלים, תשל"ח, עמ' 1263, הערה 174.

46 מובן מאליו שדבר זה אמור לא רק ביחס לתשובות, אלא הוא נכון ביחס לכל חיבור הלכתי אחר. כך מעידים מספר ראשונים כי ראו את דברי רש"י בכתב ידו ממש, ראה הגהות ומגיהים, עמ' 56, וכן

כך כתב ר' יצחק בעל העיטור:⁴⁷ "ודבר זה קיבלנו מרבינו הגדול ומצוי אצלנו בתשובה בכתב ידו"⁴⁸ פי' דרבינו אבן מגש". ר' פרץ בהגהותיו לסמ"ק כתב:⁴⁹ "ומיהו בס' רבינו ברוך [ספר התרומה סי' קלא, דפוס וורשא דף לה ע"א] מכתב ידו נמצא". כן מצאנו:⁵⁰ "תשובה זו השיב רבינו יצחק לוי נצב"ה בכתב ידו הקדושה". בסוף תשובת ר' פרץ אנו מוצאים: "זה הועתק ממה שאנו זכורים מבחוץ [=בעל פה]"⁵¹ מתשובות מורינו ורבינו הרב רבינו פרץ שיחיה". אכן בהמשך כשמובאת תשובת ר' משה בן רב יוסף, נאמר בסופה: "זה מועתק מכתב ידו", וגם לאחר תשובת ר' מאיר ב"ר ברוך נאמר: "זה הועתק מכתב ידו של הר' ר' מאיר שיחיה".⁵² ר' משה פרנס בעל ספר הפרנס, העתיק בספרו את פסקי מהר"ם מרוטנבורג, ובחלק מהם הוא כותב: "מכתיבת יד מהר"ם".⁵³

גם בנו של הריטב"א, שככל הנראה סידר והעתיק את תשובות אביו, מדייק בדברים אלו. באחת התשובות, ששם הובאה באורך מחלוקת הרא"ה והרשב"א בעניין מסוים כשעליה נוספת הערת הריטב"א, כותב הבן על הערה זו: "עכ"ל מכתיבת ידו", ואילו בסוף ההערה הבאה הוא כותב: "זה לא היה מכתיבת ידו".⁵⁴ ובדומה לזה מספר לנו מעתיק מסוים על תשובת רש"י:⁵⁵ "ולפני רבינו בא [=מעשה]"⁵⁶ לידו כמו כן, והורה הוא להיתר,

מצאנו ביחס לחיבורים אחרים, ואיני מאריך בזה. עם זאת אוסיף מקום אחד שבו נמצאות עדויות סותרות על כתב ידו של רש"י. על הפסוק הנאמר במכת ברד "כי בפעם הזאת אני שולח את כל מגפותי אל לבך" (שמות ט, יד) כתב רש"י: "למדנו מכאן שמכת בכורות שקולה כנגד כל המכות". ועל כך נמצא בפענח רזא: "אמר מהר"ר אברהם שראה בפירוש רש"י בכתב ידו שכתב מכת מיתת הבכורות ולא כפירוש מהר"ר משה שרוצה לפרש ענין ביכור כמו בכיר ולקיש". אבל באמרי נעם איתא: "אבל מר' אברהם שמעתי שראה בפירוש רש"י ז"ל בעצמו כתב מכאן שמכת בצורת שקולה". ערך מודעא, מהר"ר רמא"י, דף מג ע"א.

רמא"י הגיה: "ומצוי אצלנו בתשובה בכתב ידו כך פי' רבינו אבן מיגאש". לפי הגהתו פירוש דברי העיטור הוא, כי ר"י מיגש העיד בחידושי לכתובות [הנוכחים שם בספר העיטור] כי תשובת הרי"ף נמצאת אצלו בכתב ידו של הרי"ף. *

מצוה קפד, אות יב. בסמ"ק עם פירוש צביון העמודים לר"צ שפירא, ירושלים, תשנ"ו, עמ' קכו, כתב: "ובאר"ח [היינו אורחות חיים, הל' גיטין, עמ' 165] הנוס' מיהו רבינו ברוך כתב בכתב [צ"ל: בכתיבת] ידו, ולא נתברר לי מה ההדגשה שהכתיבה היתה בכתב ידו, אבל בנוס' שלפנינו מבואר דמפרש דהספר נכתב בכתב ידו. ג"ל שגם כוונת האו"ח לומר, שכך כתוב בספר התרומה כתב ידו של מחברו הוא ר' ברוך, אף שהמלה "ספר" אינה נזכרת בדבריו. אבל גם אם לא התכוון בעל האו"ח לכך, אין לתמוה, כי ברור שכתב ידו של החכם עצמו עדיף על כתב יד של מישהו אחר הכותב בשמו.

מעשה הגאונים, עמ' 93. *

בהגהות ומגיהים, פרק ד, סעיף א, דנתי בזה בהערה בציון מקורות. וראה לקמן הערה 111, וליד הערה 117.

התשובות הללו נדפסו בשו"ת הרשב"א, ח"ד, סי' קנב.

סי' ריח, ריט. אורבך, תוספות, עמ' 562, עמד על כך, אלא שציוניו בהערה 42 מטעים, הואיל והם מתייחסים לכל האמור בפנים הספר שם, וללא הבחנה ביניהם.

תשובות הריטב"א, מהר"ר ר"י קאפח, ירושלים, תשי"ט, סוף סי' עט, עמ' קב.

תשובות רש"י, מהר"ר אלפנביין, סי' סג, עמ' 73.

אלו דברי אלפנביין.

ושלח כתב ידו לעומת גאוני לותיר האוסרין". ויש אף שמסרו בפירוט על ה"שושלת" של ההעתקה: "תשובה זו שסיימתי העתקתי מתשובה שנעתקה מכתובת יד של הרב ר' משה תק"ו ז"ל".⁵⁷

אמנם, דומה בעיני שלא מצוי הוא שהמחברים מוצאים לנכון להדגיש כי כתבו עניין מסוים בכתב ידם,⁵⁸ פרט אולי לרמב"ם שמסיים חלק מתשובותיו "וכתב משה", ויש הסבורים שהרמב"ם רצה להודיע בזאת שהוא עצמו כתב את הדברים,⁵⁹ אלא שסברה זו עדיין צריכה בדיקה.⁶⁰

ראוי לציין כי מצאנו שמעתיקים הדגישו, כי העתיקו ספר מסוים שהיה בכתב ידו של פלוני, ואותו פלוני אינו המחבר. הסיבה לכך היא, שהם רצו לציין בזה שהמקור שעמד לפנייהם הוא אמין הואיל וחכם פלוני כתבו.⁶¹

(ב) הבחנה בין דברי הלכה לשאר דברים

לאור דברינו עד עתה, אין מקום להתפלא אם אנו מוצאים כי חכמים שענו תשובות לשואליהם, נתבקשו על ידיהם לשלוח את התשובות בכתב ידם. הבה נביא מספר דוגמאות לכך.

ר' יצחק ב"ר משה בעל "אור זרוע" מבקש מר' ישעיה מטרנאני:⁶²

57 שו"ת מהר"ח או"ז סוף סי' קעט.

58 בשו"ת הרא"ש מצאנו חמש פעמים (כלל מה סי' ג וסי' ט; כלל נא סי' ב; כלל סז סי' א; כלל צט סי' ד) שהרא"ש סיים את תשובתו כך: "הנראה בעיני כתבתי וחתמתי". בשאר ספרי שו"ת של הראשונים לא מצאתי חתימה כזו.

59 כך סבור הייתי בתחילה, ופרופ' מ"ע פרידמן הפנני למאמרו של מ' לוצקי, 'וכתב משה', התקופה, ל-לא (תש"ו), עמ' 679 הערה 1, שם העלה לוצקי רעיון זה.*

60 מצויות בידנו כיום איגרות של הרמב"ם שהוא כתבן בעצמו ואין הן מסתיימות בביטוי "וכתב משה". ראה: שילת, איגרות, עמ' קעד, תעב-תעג (אפשר שכאמת באיגרת זו הרמב"ם רק חתם, הואיל וגם השואל מבקש רק את חתימתו, ולא את כתיבתו, ראה לקמן הערה 89). כמור"כ בתשובות שכתב הרמב"ם והסכימו עמו חכמי בית דינו, לעתים יש שהמסכימים מצטרפים באומרים "וכתב", ולעתים לא. כגון, תשובות, בלאו, כך ב, סי' שפ, עמ' 661: "וכתב משה, עמדת על זאת ההוראה ואני מודה בה יצחק בר ששון נ"ע. הבנתי בזאת השאלה והיא כתורה וכהלכה ואין לזוז ממנה וכתב יהודה הנשיא... אני מסכים עם כל זה שמואל הלוי בר סעדיה נ"ע". שם, סי' שצב, עמ' 670: "וכתב משה. ואני מסכים בזה וכתב יצחק". וראה שילת, איגרות, עמ' תריג: "וכתב משה... וכתב שמואל הלוי... וכתב יצחק בר ששון". ויש עוד דוגמאות כאלה.*

61 הואיל ואין אנו עוסקים כאן במעתיקים, אלא במחברים, איני מתעכב על כך. ראה בעניין זה בהגהות ומגיהים, עמ' 65-68. אוסיף עוד על האמור שם: מעתיק סידור ר' שלמה ב"ר נתן כתב בקולופון: "הועתק זה הסידור מכתב יד בכתובת המחבר", ראה ש' צוקר, 'מוצאו המזרחי של סידור ר' שלמה בר' נתן וייחוסו המוטעה לצפון אפריקה', קרית ספר, סד (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 738. הקולופון נכתב בערבית, והתרגום על פי צוקר; שו"ת מהרי"ל, סי' קיא, מהד' מכון ירושלים, עמ' רט: "והא לך לשון ספר הכבוד שהעתקתי אני הכותב מכתובת יד הח"ר התלין ב"ץ".

62 אור זרוע, חלק א, סי' תשנג.

ג' שאילות הראשונות שהם הלכה למעשה אתחננה פני הרב להשיב לי בכתב ידו, ואילן פטטיא יאמר הרב דרך טיולו לאחד מתלמידיו הקטנים ויכתוב.

אנו רואים בבירור, כי ר' יצחק מבדיל בין חומר הלכתי לבין דברי תורה אחרים. את התשובות לשאלות של הלכה למעשה הוא מבקש בכתב ידו של ר' ישעיה, מן הסתם מפאת החשיבות הרבה של הדיוק בדברים מסוג זה. ברם בדברי תורה אחרים הוא חס על טרחתו של הרב, ואומר כי אין הוא מבקשו שיכתוב זאת בכתב ידו.

אולי בדומה לכך הם ציוניו של ר' צדקיה ב"ר אברהם:⁶³ "אילו השאלות אשר שאלתי אני צדקיה בר' אברהם הרופא ינע"ם [=ינוח על משכבו] מכבוד הר' מאיר בכה"ר מרוטנבורג... ואלו הם תשובותיו בכתב גלילי ידיו",⁶⁴ או:⁶⁵ "והרב ר' אביגדור כהן צדק זצ"ל השיב לנו בכתב גלילי ידיו". אבל דווקא מקום זה דורש עיון. שהרי בספר שבלי הלקט מוזכרות הרבה תשובות⁶⁶ של ר' אביגדור כהן צדק, ודומה שרק כאן ציין ר' צדקיה שהתשובה היא בכתב ידו של המשיב, וצריך בירור מדוע ציין זאת דווקא כאן.

אפשר שבדומה לכך הוא הנזכר בתשובות מיימוניות, השייכות לספר נשים, הלכות גירושין, סימן ל: "תשובת מורי רבינו למה"ר אשר ממגדל אינ"ז שהיי"ם וקבעה מורי רבינו בחידושיו בכתב ידו". היינו, התלמיד מציין כי רבו כתב זאת בכתב ידו בחידושיו, ללמדנו על האמינות של התשובה.⁶⁷

(ג) יחס של כבוד והערכה

כדאי להוסיף עוד, כי העובדה שחכם פונה לחברו בעצם כתב ידו, מלמדת על יחס של כבוד והערכה. כה כתב הרמב"ם לר' יהונתן הכהן מלונגל וחבריו:⁶⁸

63 שבלי הלקט, מהד' מירסקי, ניו יורק, תשכ"ו, מבוא, עמ' 26-27.
64 ר' צדקיה השתמש בביטוי זה על יסוד הפסוק בשיר השירים ה, יד: "ידיו גלילי זהב". כן נזכר ביטוי זה בתשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, מהד' קופפר, ירושלים, תשל"ג, סי' קסב, עמ' 269: "ע"כ לשונו מגלילי ידיו". תורה לר"מ שפרבר על הפניה זו. כן השתמש בו ר' ישעיה דיטראני בתשובתו הנמצאת באו"ז, ח"א, ראש סי' תשנ"ד: "על גלילי ידך אשר שלחת אלי בצוויך לחוות לפני כבודך". גם הראב"ה בספרו, ח"ב, עמ' 187, השתמש במטבע זו: "וראיתי מכתב גלילי ידי רבינו זקני". וכן נמצא בשו"ת מהרי"ל, סי' צח, מהד' מכון ירושלים, עמ' קפח: "והנה בראותי גלילת ידי מר".

65 שבלי הלקט השלם, מהד' בובר, סי' קי, דף מא ע"ב.

66 ראה שבלי הלקט, מהד' מירסקי, מבוא, עמ' 15-17, שם צוינו התשובות הללו.

67 בשו"ת הרמב"ם, מהד' פריימן, סי' מו, עמ' 359: "ואחר זמן בא לאותה מדינה רב גדול... וכתב הרב הזה הוראה בכתב ידו". היינו השואל מרגיש בפני הרמב"ם כי הוראת הרב (שאין לעמוד בקריאת עשרת הדברות), שהיא הוראה מחודשת ובניגוד למנהג שהיה ריוח קודם כואו של רב זה, היתה כתובה בכתב ידו של הרב. אציין כי במהד' בלאו, סי' רסג, עמ' 495, מתורגם: "והופיעה תשובתו בחתימת ידו", והעיר בלאו: "אך אפשר, שתשובת החכם נכתבה בעצם כתב ידו, ואם כן יש לתרגם 'בכתב ידו'".

68 שילת, איגרות, עמ' תקב.

אל יקשה בעיניכם על שצויתי לכתוב התשובות ומקצת הכתבים ולא כתבתי הכל בכתב ידי, לפי שאין לי פנאי לזה, מפני כשלון כחי וקוצר רוחי, מפני אלו המצעים לי תמיד.⁶⁹

אבל באיגרת אחרת לחכמי לונל הוא כותב:⁷⁰

חיי נפשכם, אלופי ומידעי, אפלו לכתוב פרשה קטנה אין לי פנאי, לא ביום ולא בלילה, ומפני כבודכם צערתי עצמי וטרחתי לכתוב כתב זה כלו בכתב ידי.⁷¹

זמן מה אחר כך, כתב הרמב"ם איגרת לר"ש אבן תיבון, בעניינים הקשורים לתרגום "מורה נבוכים", והיא נכתבה בעצם כתב ידו של הרמב"ם, כדבריו באיגרת אחרת לחכמי לונל:⁷²

הנה יש אצלכם בן חכם משמח אב... ר' שמואל בן החכם ר' יהודה אבן תבון ז"ל... וכבר כתבתי לו כתב בכתב ידי בלשון (ערבי) [עברי] והגרי על עסקי ההעתקה.

נראה שכאן מצטרפת הדרישה לדיוק, יחד עם ההערכה של הרמב"ם למתרגמו הדגול, ושני גורמים אלו חברו יחדו וגרמו שהרמב"ם ידגיש שכתב את האיגרת בכתב ידו.⁷³ וכן מצינו בדברי הרמב"ם באחת מאיגרותיו:⁷⁴ "וחלה פנינו שנכתב לו בכתב ידו, כדי לסייעו על הלמוד, ואנחנו עושים כן".

ראוי להביא כאן גם את דברי חכמי נרבונה, שהתירו קריאה בתורה בציבור בחומשים אף בברכה, וכך סיימו את תשובתם:⁷⁵ "ומפני כבודן ולמען יאמינו כי מאצלנו נשתלח זה כתבנו וחתמנו מקצתנו בזה טודרוס בר משה" וכו'. יש לציין שהרשב"א חלק בתוקף עוז על התר מסוג זה. נראה שהשיטה האוסרת שהיתה ידועה לחכמי נרבונה, היא שגרמה להם להדגיש בסוף תשובתם שיש להאמין כי הם שהשיבו להתיר. אלא שלא די בהצהרה זו,

69 יש לציין כי התנצלות הרמב"ם באה, כנראה, גם משום שר' יהונתן כתב בעצמו (ראה שילת, שם, עמ' תצג) את איגרתו לרמב"ם, פעולה המראה על יחס של כבוד והערכה.

70 שילת, איגרות, עמ' תקנח.

71 * למרות שבפתח דבר כתבתי שנדון רק בתקופה שלפני הדפוס, אציין שגם לאחר שהומצא הדפוס, כתיבה בכתב יד מלמדת על יחס אישי. אדרבה, אפשר שלאחר תקופת הדפוס כתיבה זו מלמדת עוד יותר על יחס אישי. לדוגמה, הנה מצאנו בספר מושיען של ישראל, תולדות האדמו"ר מסאטמר, חלק א, ניו יורק, תשמ"ח, עמ' לח, שר"ח הלבפשטאם מצאנו כתב בין השאר: "ומחמת חולשתי ותשות כחי לא כתבתי בעצמי", וזה אישור לאמור. ראה גם שו"ת משנה הלכות לר"מ הקטן, הוצאה רביעית, תשנ"ח, מה"ק, חלק ט, סי' ריד, שרי"י קניבסקי התנצל על ששלח לו "מכתב עם איזו שורות מקולקלות ע"י מחקין ובתי שיטין שאולי אינו דרך כבוד" (כן נסתפק שם בניר קרוע אם זה דרך כבוד), והמחבר כתב לו שלפי כתובות סט ע"א ועוד, לא כך הדבר. ואכן מצאנו באיגרות הרמב"ם ובשאר איגרות, שלא הקפידו בכך. ברם יש לעיין בדבריו ובדבריו, שמא הסיבה לכך היא יוקר הנייר.

72 איגרות הרמב"ם, עמ' תקנח. לסדר זמנן של איגרות אלו, ראה שילת שם, עמ' תצג-תקיא, תקיג.

73 דומה שזאת הסיבה שהרשב"ץ בתשובותיו, ח"ג, סי' שה, מדגיש: "זה כתב לי בכתב ידו הריב"ש זלה"ה", שם סוף סי' שכד: "וכתב לי ר' שם טוב הלוי בכתב ידו בזה הלשון".

74 שילת, איגרות, עמ' תח, והסביר שם ר"י שילת בהערה 12: "כלומר שיחם אישי זה יעודדו בלימודו".

75 אורחות חיים, הלכות קריאת ספר תורה, אות ה; כלבו, סי' כ (בכלבו הנוסח: ומפני כבודך וכו').

ולכן חלק מהמשיבים הוסיף את חתימתו באופן אישי. לאמור, הם לא הסתפקו בתשובה סתמית וכללית, מעין: מאתנו חכמי נרבונה וכד', וללא פירוט של שמות הרבנים המשיבים. דומה כי "מפני כבודן" בא להסביר מדוע הם טרחו וכתבו זאת בעצם כתב ידם. עם זאת יש לציין, כי מצאנו במקרים אחרים שהשואל אינו רוצה להטריח את המשיב, ולפיכך הוא "מאפשר" משלוח תשובה שלא בכתב ידו של המשיב. כך נהג הרא"ש כשפנה אל הרשב"א במספר שאלות, הוא מסיים:⁷⁶ "אך תורה היא וללמוד אני צריך כי אין לי שולחני להרצות מעותי, וצוה לאחד מתלמידך ומפי'ך] אליו תקרא ויחרט בעט סופר". כבר עמדנו לעיל בסעיף (א) על צורת כתיבה מפי הרב לתלמיד, הבאה להבטיח נאמנות למקור.*

ו. חתימת המחבר כתחליף לכתיבתו

אמנם, לא כל מחבר כתב בעצמו את ספרו או את תשובותיו. לעתים הוא הקריא את דבריו לסופר, והלה היה כותבם. ברור שכדי לתת תוקף לדברים, היה המחבר חותם על הדברים הללו.⁷⁷ חתימתו נועדה לאשר כי כך אכן הוא אמר את הדברים וכי הם מדויקים. בזה הושגה לפחות הראשונה משלוש המטרות שכתבנו לעיל. כך לדוגמה נהגו הגאונים:⁷⁸

וכך היה מנהגם בתשובת השאלות בכל יום מהחדש אדר מוציא אליהם כל השאלות שהגיעו אליו ונותן להם רשות שישבו תשובה עליהם... ואז מדברים כל א' וא' לפי דעתו... וראש ישיבה שומע את דבריהם... ועומד ומעיין בדבריהם עד שיתברר לו האמת ומיד יצוה לסופר להשיב ולכתוב⁷⁹... וכך היה מנהגם לעשות בכל יום ויום עד שמשיבין תשובת כל השאלות שבאו להם השנה מקהלות ישראל ובתכלית החדש יקראו התשובות והשאלות במעמד כל החבורה כלה וחותם עליהם ראש ישיבה ואח"כ שולחין אותם לבעליהן.

וכן אתה מוצא אצל חכמים אחרים. כך לדוגמה סיים הרמב"ם את תשובותיו לר' יהונתן הכהן מלוניל:⁸⁰ "נכתבו תשובות שאלות אלו על פי אני משה בר' מימון הספרדי זצ"ל".

76 שו"ת הרא"ש, כלל ב, סוף סי' יט.

77 עיין שילת, איגרות, עמ' סה, שם נמצאת חתימת הרמב"ם בצד ימין. שילת בהערה 16 הסביר: "החתימה מופיעה בהתחלת השורה, כנראה משום שגוף האיגרת – להוציא התאריך – מסתיימת באמצע שורה, והרמב"ם רצה לחתום מתחתיה (עי' הלכות מלוה ולוה כז, ג-ו); ולהלן איגרת ה' הוא חותם בסוף השורה, כי שם מסתיימת האיגרת בסוף השורה".

78 סדר עולם זוטא, בתוך: א' נויבאואר, סדר החכמים וקורות הימים, אוקספורד, תרנ"ג, בסוף החיבור, עמ' 88.

79 לשון זה מצוי בתשובות הגאונים, ראה א' אפטוביצר, 'תשובות מיוחסות לרב האי ואינן לר', תרכ"ץ, א (תר"ץ), ספר ד, עמ' 97-98, הערה 11.

80 שילת, איגרות, עמ' תקי. וראה בתחילת האיגרת עמ' תקב, שהרמב"ם התנצל כי מפאת חולשתו אינו יכול לכתוב הכל בכתב ידו: "שאיני היום כמו שהייתי בימי הבחרות אלא כחי כשל... ומפני זה אל יקשה בעיניכם על שצויתי לכתב התשובות ומקצת הכתבים ולא כתבתי הכל בכתב ידי".

וכן סיים הרא"ש את אחת מתשובותיו: "הנראה בעיני צויתי לכתוב וחתמתי עליו אשר בן יחיאל".⁸¹ היינו, מישוהו כתב את התשובה והרא"ש רק חתם עליה לאישור. וכן מצינו אצל הריב"ש:⁸² "זהו מה שנראה לי בזה, ולבקשת הנכבד"⁸³ הוזה חתמתי שמי יצחק ב"ר משה זלה"ה". מדברי הריב"ש נראה, כי כתיבת תשובותיו וגם חתימה עליהן לא נעשתה על ידו, אלא רק במקרים מיוחדים, כמו המקרה שלפנינו שבו רצה לכבד את השואל בחתימתו. הרי לנו שחתימה של חכם מהווה יחס של כבוד, וכפי שראינו לעיל גם ביחס לכתבתו של חכם.

ז. חשש לטעות בזיהוי

(א) חתימה של חכם בלתי ידוע

אכן, אף שחתימה של חכם נראית כפתרון, הרי גם היא אינה פתרון מוחלט. זאת אנו למדים מדברי הראב"ה:⁸⁴ "וראיתי בתשובות, והיו חותמין על התשובה ר' יוסי בר' יצחק ר' שלמה בר' יצחק לא ידעתי אם הוא רש"י". הדברים מדברים בעד עצמם. אף שיש לנו את חתימתו של החכם, אין הראב"ה יכול לדעת באיזה חכם מדובר כאן.⁸⁵ יתר על כן. גם חתימה אינה מבטיחה לנו שאלו הם דברי המחבר. זאת משום שהקורא אינו מכיר את חתימת המחבר. הרי כך כתב, בתקופה מאוחרת יותר, ר' דוד הכהן בסיום תשובתו:⁸⁶

נאם הטרוד בתהפוכות זמנו דוד הכהן בכמ"ר חיים הכהן ז"ל להיות עדי חתימה כרתי⁸⁷ והסופר כתב בכתב ידו חתימתי ואין מעשי נכרים מתוך מחשבתי וכתיבתי ויחשוב מאן [דהוא] שהמחבר קטיל קני באגמא הוא חתמתי בכתב ידי אני הוא המדבר הנני דוד הכהן בכמ"ר חיים הכהן ז"ל.

81 שו"ת הרא"ש, כלל ה, סי' ב. בכלל מג סוף סי' ט סיים הרא"ש: "נאם המצוה לכתוב וחותם אשר בן יחיאל".

82 שו"ת ריב"ש, סוף סי' תקי.

83 בתחילת השאלה כתוב: "הנכבד הוזה שהוא גזבר ממנה על היהודים במונטבלאן שאלני על דבר ריב שיש בין שני יהודים". משמע כי נכבד זה היה ממנה מטעם השלטונות, ונראה שהיה בן אומות העולם. אכן יש לדעת כי לתפקיד גזבר, שהוא סוכן של הממשל, התמנו גם יהודים. ראה: י' בער, תולדות היהודים בספרד הגוצרית, ת"א, תשכ"ה, על פי המצוין במפתח עמ' 585.

84 ספר ראב"ה, תשובות, מהד' ר"ד דבליצקי, בני ברק, תשמ"ט, סי' תתקכ"ה, עמ' מט.

85 ראוי לצרף לכאן את דברי ל' גינצבורג בספר *Geonica* חלק א, עמ' 183 הערה 2, בדבר הקושי בזיהוי המשיבים בתשובות הגאונים. אחת הסיבות שהוא מונה שם היא העובדה שהיו ששה גאונים בשם יוסף, ששה חנינא, ארבעה בשם צמח, ועוד, והוא מראה כיצד החתימה בשם של גאון מסוים אינה מלמדת מי הוא אותו גאון.

86 שו"ת רד"ך, סוף בית ב.

87 מליצה על פי גיטין כא ע"ב ועוד, שכוונתה לומר שהחתימה היא העיקר.

מה פשר דבריו? מסתבר שהסופר שכתב את תשובתו של ר' דוד, חתם בסופה גם את חתימתו של ר' דוד. הואיל ור' דוד חושש שיהיו אנשים שיבחינו שחתימה זו אינה שלו, הם יבואו לזלזל גם בתשובה עצמה. לפיכך, הוא חותם שנית לאחר חתימת הסופר.⁸⁸

(ב) זיוף חתימה

ברם, פתרון זה מניח את הדעת רק במקרה מיוחד זה. אולם, מה יהיה במקרה שחכם פלוני כתב תשובה מסוימת, כיצד נדע אז כי זו אכן תשובתו המקורית? ברור שבמקרה זה, חתימתו של החכם היא הקובעת. לאמור, אם אין לנו אפשרות להכיר את כתב היד, ואם אין המדובר בכתיבה בתוך ספר של חכם מסוים, אזי עלינו לסמוך על חתימתו של אותו חכם.⁸⁹

לא תמיד חתימתו של החכם לבדה מספקת, שהרי אפשר שהיא מזויפת. שאלה של זיוף חתימה קיימת גם במקרים רגילים של שטרי חוב וכד', שבהם יש לחשוש שהחתימה מזויפת. כידוע, נהגו במקרה זה לקיים את השטר, היינו שעדים היו מאשרים כי אכן זו החתימה האמיתית. בדומה לכך מצאנו שנהגו גם ביחס לחתימת חכם על דברי תשובתו. לאמור, היו שנהגו לקיים את חתימת המשיב, ממש כפי שנהגו בקיום שטרות. יש מקרים שבהם קיימו את כל הכתוב, ולא רק את החתימה בלבד. כך אנו מוצאים בעניין תשובת הרשב"א:⁹⁰

ומרוב חולשת מורי הרב לא יכול לחתום, אך אלה הדברים יצאו מפיו. ושלומך יגדל ושלום תורתך ירבה... הכותב במצות מורי הרב, אברהם בר משה. לקיים שהם דברי הכתוב לעיל שהם דברי אדוני אבי חתמתי שמי פה יהודה ב"ר שלמה ב"ר אברהם זלה"ה בן אדרת.⁹¹

היינו, את התשובה של הרשב"א כתב הסופר אברהם בר משה מפיו של הרשב"א. כנהוג היה הרשב"א צריך לחתום בסוף התשובה כדי לאשרה. ברם מפאת חולשתו הרבה הוא לא היה מסוגל אפילו לחתום עליה, ולכן בנו ר' יהודה קיים את האמור. ומעין זה אנו מוצאים בתשובה של בית דין של קהילת בארי:⁹²

88 לא נתברר לי מדוע הוא לא מחק את החתימה שכתב הסופר.

89 מעניין לציין את בקשת ר' אנטולי הריין מאת הרמב"ם (שילת, איגרות, עמ' תעב): "ותבוא תשובת אדוננו בכתב מבואר, אשלחנו להם בעזרת שמים, שהם אינם בעלי תורה כל כך להבין היטב אם לא תהיה הכתיבה מבוארת, ובחתימת יד הקדוש עם שם יקר הורו וצ"ל". היינו, הוא מבקש שהרמב"ם יחתום לא רק בשמו (היינו "וכתב משה"), אלא בשמו ובשם אביו (היינו "משה ב"ר מימון וצ"ל").

90 תשובות הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, סוף סי' קמח.

91 כאן נמצאת לפנינו תוספת: "ואז היה הרב חולה הרבה, ובאותו שבוע נתבקש בישיבה של מעלה, ואחר זאת השאלה לא השיב לשום אדם, והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים". אפשר שזו תוספת של בנו שהוסיפה לפני פרסום התשובה ברכים.

92 הגהות מיימוניות הלי' אישות פכ"ג הי"ד, אות ט. וראה גם בראב"ן, מהר" אלבק, סי' לח (שם נדפס: כארי, במקום: בארי), עמ' 30 ובהערות שם.

ומה שהורונו מן השמים כתבנו וחתמנו ונתננו ביד השואל, ליאון ב"ר שבת, יואל ב"ר משה, אליהו ב"ר שמעיה, חננאל ב"ר יהושע..., הכרנו יד כל החתומים בתשובת השאלה והסכמנו גם אנו החתומים למטה כי כתורה וכהלכה ונתננו בידו לנצח, אברהם ב"ר אליהו... כלב ב"ר שמואל.

לאמור, החכמים שחתמו למטה מעידים כי הכירו את החתימות שלפניהם. לשון אחר, הם אישרו כי תשובה זו אכן נכתבה⁹³ על ידי הדיינים הללו ואין היא מזויפת. לכן מובן שכאשר חכם רוצה שלא ידעו שהוא הכותב, הוא מבקש כך:⁹⁴

והנני גוזר בחומר גוזר תקיפתי ומשביעך על דעתי שאל תגל רמז או רמיזה או שום דבר בעולם לא בפה ולא במכתב, ואל תזכירני ואל תודיע כלל שיצאו ממני כבושי, ואם תחפוץ העתק כתבי זה בלי חתימ' ושרוף כתב ידי.

ח. הכרת כתב המחבר

הכרת כתב יד המחבר, אכן היתה בתודעת הקדמונים. בדיקה בדברי הראשונים מראה שהם מעידים לעתים כי עניין זה או אחר הם ראוהו בכתב ידו של חכם פלוני. ברור שהודעה זו באה לומר למעיין כי הדברים נמסרים במדויק הואיל והכותב ראה אותם במקור, היינו בכתב ידו של המחבר.⁹⁵

כך מעידים בעלי התוספות על כתב ידו של רש"י,⁹⁶ ועל כתב ידו של ר' יוסף טוב עלם.⁹⁷ וכן מצאנו עדויות של חכמים אחרים הן על כתב ידו של רש"י, והן על כתב ידם של חכמים שונים.⁹⁸ במקרים רבים לא נמסר כיצד הוכר כתב ידו של חכם מסוים. אולם יש שהחכמים מסרו לנו כיצד ידעו שכתב יד מסוים הוא של חכם פלוני. נמין עתה את העולה מדבריהם.

(א) קירבה משפחתית או תורנית

ברור שכאשר מדובר בקירבה משפחתית, או תורנית, כגון אב ובנו, רב ותלמידו, אין צורך למסור כיצד הוכר כתב היד, שהרי הדבר ברור מעצמו. לכן בדרך כלל אין אנו מוצאים

93 אין הכוונה שהם כתבוה ממש, אלא הכוונה שנכתבה על פי דעתם. כך גם הלשון בתשובה: "כתבנו וחתמנו", ברור כי לא כל הדיינים כתבו את התשובה, ואין לשון "כתבנו" לשון ענוה, אלא לשון זה מלמד שהתשובה נכתבה על פי דעתם. וראה גם לעיל סעיף ב, ליד הערה 13.

94 שו"ת מהרי"ל החדשות, מהד' ר"י סץ, ירושלים, תשל"ז, סי' קצח, עמ' שכו.

95 ייתכנו סיבות נוספות להודעה מעין זו, כגון דברי רש"י בתשובתו (תשובות רש"י, מהד' אלפנבין, ניו יורק, תש"ג, סוף סי' שפכ, עמ' 378): "וראובן הכותב מכתב השאלה, ידעתי מי הוא והכרתי כתב ידו, וירא להזכיר שמו כי חושדני לאויב לו, ואני לא כן עמדו. וגם ברכתו לא תעוכב אצלי חנם, ברכת טוב תבואתו". אבל אין אנו עוסקים בזה כאן.

96 שבת קטז ע"ב ד"ה וכ"ש; עירובין נ ע"א ד"ה עשירי; גיטין ה ע"א ד"ה אי הכי יכול; ועוד.

97 נזיר נט ד"ה אמר; עבודה זרה נז ע"ב ד"ה ולאפוקי.

98 ראה הגהות ומגיהים, עמ' 56, ובהערות שם, עמ' 117 ובהערות שם.

נימוקים מעין אלו בדברי החכמים. עם זאת, לעתים יש שאנו מוצאים כן, כמו שמוכח לקמן באות (ד).

(ב) עדות

יש שאנו שומעים שהכרת כתב היד נעשתה על יסוד עדות של אדם המכיר את כתב היד. כגון: ⁹⁹ "לפי מה שראיתי באגרת הגדולה שחתומים בה קצת מן הרבנים בכתב ידם לפי מה שהגיד ה"ר מרדכי בן הר"ר שמריה". או: ¹⁰⁰ "אומר מפי עד שאמר לי (כצ"ל) שראה מכתיבת ידו של ר' מאיר ש"צ". לא נאמר כיצד הכיר העד עצמו את כתב ידו של ר' מאיר, אבל מן הסתם השומע ממנו סמך על עדותו מטעמים הידועים לו.

יש לצרף לכאן את אשר כתב הרז"ה על כתב ידו של ר"ת: ¹⁰¹ "והנה העתקתי מה שמצאתי כתוב על שמו מכתיבת ידו בספר הישר שלו". עניין זה נמצא לפנינו בספר הישר, מהד' שלזינגר, סי' תנ. אכן שם כתוב בסוף הסימן: "זה הועתק מכתיבת יד רבינו תם". נמצא כי ייתכן שהרז"ה לא ראה זאת ממש בכתב ידו של ר"ת, אלא גם לפניו היה כתוב כאשר כתוב לפנינו. ¹⁰² בזה אנו מבינים היטב את דברי הרז"ה: "שמצאתי כתוב על שמו". היינו, גם לפניו היתה עדות כתובה שזהו כתב ידו של ר"ת. לאושרנו נשארה הערת המעתיק גם בספר הישר שהגיע אלינו, ולכן אנו יכולים לעמוד על עומק לשונו של הרז"ה. מכאן למדנו עד כמה דייק רז"ה בלשונו, ועד כמה עלינו לדייק בלשונם של רבותינו. ¹⁰³

(ג) היכר על יסוד השוואה וכד'

יש והיכר כתב היד נעשה לפי השוואה עם כתב יד ידוע של אותו חכם, וכדברי מהרי"ל: ¹⁰⁴

ובא בע"ה [=בעל הבית] אחד והביא לי ספר זקן ושאלני מהו, והצצתי בו ואמרתי פי' מתורת כהנים. וראיתי בו בתחלתו קצת תשובות ישנות. ואחת היתה כתיבת יד רבי' יצחק א"ז, והיה ג"כ בחיבורו, ומכיר אני כתיבת ידו, כי כמה ימים היה בחדרי.

99 שו"ת רשב"א, חלק א, סי' תקעא.

100 תשב"ץ קטן, סי' רנד.

101 המאור, חולין, פ"ג, סוגיית עוף טהור נאכל במסורת, דפ' וילנא, דף כא ע"א. כן הזכיר זאת שם, פרק ח, בסוגיית כחל, דף לח ע"ב.

102 כך גם הבין בפשטות י' תא שמע בספרו רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 107. בכך תתיישב תמיהת אפסוביצר, מבוא, עמ' 358: "והדבר נפלא, שאף אם נניח שנכתב המאור לחולין בסוף ימיו של הרז"ה, היינו סמוך לתקמ"ו, לא עברו מזמן פטירתו של ר"ת כי אם חמש עשרה שנים, ובזמן קצר כזה כבר התגלגל ספר הישר כתיבת ידי מחברו ובא עד לוניל עירו של הרז"ה". נראה אפוא שאפסוביצר לא ראה את הערת המעתיק, הנמצאת גם בספר הישר, ויין, תקע"ה, ולפיכך הבין בדברי רז"ה כפי שהבין.

103 אגב כך יש להעיר, כי לאור זאת אפשר לחקן את האמור לפנינו בספר הישר. כלומר, עדות רז"ה השנייה על כתב ידו של ר"ת בסוגיית כחל (הוזכרה לעיל בהערה 101) מתייחסת לאמור בספר הישר סי' תעג. והנה בסוף סי' תעב נאמר: "הועתק מכתיבת רבינו תם". לאור דברי רז"ה משפט זה אינו שייך לסי' תעב, אלא הוא מוסב על הסימן הבא, הוא סי' תעג.

104 שו"ת מהרי"ל, סי' עו, מהד' מכון ירושלים, עמ' קכו.

כוונת מהר"ל היא כי ספרו של ר' יצחק אור זרוע, בכתיבת ידי המחבר, היה בחדרו במשך ימים אחדים, וממנו למד להכיר את כתב ידו של ר' יצחק.

(ד) ספרו של חכם פלוני

דומה שלעתים קבעו החכמים, כי לפנייהם כתב ידו של פלוני על יסוד העובדה שספר מסוים היה ברשותו והוא למד בו. לפיכך, הם הניחו שמן הסתם הכתיבה המצויה בגליונותיו של אותו ספר יצאה מידי בעליו. ראוי להביא כאן את דברי ר' יצחק ב"ר שמואל מבעלי התוס', בן אחותו של רבינו תם, הוא רבינו יעקב, הכותב בתשובתו כך:¹⁰⁵

ובספר שבו סדר זרעים ומועד ירושלמי שהיה של רבינו יעקב כתוב בתחילתו א"ר אסי כו' כמו שכתבתיו, ובדומה¹⁰⁶ שהוא כתב יד החבר ר' שלמה בן רבינו יעקב, ואחר סיום הדבר כתב רבינו בכתב ידו הניכר לי.

בקטע זה אנו רואים את שתי הנקודות שמנינו עד עתה. ר"י בר שמואל מוצא לנכון להדגיש, כי בספר זה שהיה ברשותו של רבינו תם, יש שתי כתיבות. כתיבה אחת היא כתב ידו של ר' שלמה בנו של רבינו תם, שאותה כנראה אין הוא מכיר באופן מוחלט, ועל כן רק "ובדומה" לו שזו כתיבתו. אבל את כתב ידו של דודו, שהיה גם רבו, הוא רבינו תם, הוא מכיר היטב, והוא מעיד עליו בבטחון מוחלט.¹⁰⁷

לסיום נושא זה אביא את האמור בשו"ת ר' אליהו מזרחי, המשקף היטב מספר נקודות שמנינו עד הנה. בשאלה סימן לה,¹⁰⁸ יש דיון מסוים בעניין גט. המשיב ר' אלעזר ב"ר משה שלוניקאו כתב לר' אליהו מזרחי בסוף התשובה כדברים האלה:

ונראה לי לעניות דעתי כי מי שכתב לית בדבריו לא טעם ולא ריח וכתב משם מכ"ת [=מעלת כבוד תורתך] כי הכתב אשר הובא אלינו אינו כתב יד מכ"ת כי אני אף על פי שלא ראיתי פני גודל מעלת יקרת הדרתך מכל מקום כתיבת מע"כ תורתך אני מכיר, כי ראיתי הפסק שפסק מכ"ת על יין נסך ששלח אמו"ץ [=אדוננו מורה צדק] מהר"ר גרשון למעלת כבוד תורתך זה כמו עשרים שנה,¹⁰⁹ גם בידי נמצא פסק א' של

105 מחז"ו, סי' פב, עמ' 51.

106 בשבלי הלקט, ערוגה ראשונה עניין תפילה, אות ט, מהר" מירסקי, עמ' 161 הנוסח: וכדומה.

107 כדאי לציין לדברי ר"מ המאירי בבית הבחירה ליבמות כז ע"א, מהר" ר"ש דיקמן, סוף עמ' 114: "וגדולי המפרשים [=ראב"ד] פסקו גם כן כשמואל... וכן כתבוהו בכתב ידם בהגהה בספר שלהם". המאירי פעל כמאה שנים אחר הראב"ד, וקשה להניח שהכיר את כתב ידו של הראב"ד. אולי קבע המאירי שזו הגהתו משום שהיא היתה "בספר שלהם", היינו בספר שהם כתבוהו. נמצא אפוא שהוא הכיר את ההגהה גם על יסוד השוואת כתב היד, וכפי שראינו בדומה לכך לעיל באות (ג).

108 אני משתמש בשו"ת רא"ם, מהר" דרום, ירושלים, תרח"צ.

109 שם, סי' נו. אנב, מכאן תשובה לדברי בעל ספר הזכרונות, שהוא כידוע ר' שמואל אבוהב, שבפרק ד (דפוס ראשון, דף לג ע"א) כתב כי סימן זה אינו מדברי הרא"ם, "אלא מא' מבני פלוגתיה נמצא לרב בין תשובותיו וה(ת)ד[פיטוהו יחד, והדפוס בטעות החתים שמו בסופו". (ודע שגרשון כהן,

מעלת כבוד תורתך שפסקת על מי שנשבע בתורה שלא לשחוק בקוביא ולא היה יכול לעמוד על שבועתו,¹¹⁰ גם אותו הדין שלחו למעלת כבוד תורתך אמו"ץ יצ"ו ובו כתוב לבד שם מכ"ת אליא בר אברהם מזרחי ובכתב הזה כתוב נאם הטרוד והעלוב אליא בכ"ר אברהם מזרחי, והכתיבה הזאת היא גסה, וחתימתך הנמצאת בידי היא דקה, ונראה לי כי רצו להתלות באילן גדול, לכן במטו ממעלת כבוד תורתך תעמידני על נכון ובזה אדע כי מצאתי חן בעיניך.

לאמור, ר' אלעזר הסתפק אם הדברים שנמצאים בידו בשם הרא"ם הם אכן כתיבת ידו. סיבת הספק היא משום שהכתב של הדברים הללו שונה ממה שהוא מכיר. אמנם אין הוא מכיר אישית את הרא"ם, אבל מצויות בידו שתי תשובות שכתב הרא"ם, וככל הנראה ידוע לו שהן כתובות בכתב ידו, והכתב שלהן אינו שווה לזו. זאת ועוד. גם החתימה הנמצאת בשתי תשובות אלו אינה זהה בשני פרטים עם החתימה על הכתב המסופק. האחד, הכתיבה שונה. בכתב זה הכתיבה גסה, ואילו בשתי התשובות הכתיבה דקה. גם נוסח החתימה שונה. בשתי התשובות חתום: אליא בכ"ר אברהם מזרחי, ואילו בזו חתום: הטרוד והעלוב אליא בכ"ר אברהם מזרחי.

ט. כתיבות של אנשים המקורבים למחבר

יש שהמחבר לא היה יכול לכתוב את דבריו בעצמו, והוא מצווה לאחד מבאי ביתו או חלמידיו לכתוב את תשובתו. נראה לי כי במקרים אלו אפשר שהמחבר לא רק שלא כתב את דבריו, אלא גם לא חתם עליהם. בדרך כלל הסיבה העיקרית לכך היא בריאותית, אם כי היו גם סיבות אחרות לכך וכפי שנראה לקמן. הרי לפנינו מספר דוגמאות.¹¹¹

(א) בריאות

כך אנו קוראים על רש"י:¹¹²

כחי תש ופי נאלם מלספר תלאות העוברת עלי גל אחר גל. על כן רפה ידי מלכתוב לקרובי ר' עזריאל ולחביבי ורעי ר' יוסף תשובה על דבריהם בכתב ידי. והגני קורא מפי לאחד מאחי והוא כותב.

'לתולדות הפולמוס על סתם יינם באיטליה ומקורותיו', סיני, עז [תשל"ה], עמ' פז, לא דק בדברי ספר הזכרונות וכתב שבעל ספר הזכרונות ביסס את דבריו על כך שתשובה זו לא נחתמה ע"י הרא"ם. ולא היא. הוא כתב שהיא חתומה, אלא שהמדפיסים הדפיסו את החתימה בטעות).

110 שם, סי' מט. אבל נוסח החתימה שלפנינו שם הוא רק: אליא מזרחי, שלא כאמור כאן.

111 דוגמאות לכך נמצאות כמובן גם בקולופות של כתבי יד, וחלק מהם הובא ע"י ר' פלסר בעבודת המ"א שלה (לעיל הערה 2). בעמ' 38-40 הובאו דוגמאות לכתיבה ישירה מפי המחבר, ולכתיבה מפי אדם ששמע מהמחבר. כן הובאה דוגמה למעתיק ששמע מפי המחבר, אבל כתב זאת, כנראה, לאחר זמן: "סיימתי... כאש' קבלתי מפי מו' שיח' מפיו מבחור ולא מכתב ידו...". על הביטוי 'מבחור' ראה לעיל הערה 51.

112 תשובות רש"י, מהד' אלפנביץ, ניו יורק, תש"ג, עמ' 96.

ובעניין אחר הוא כותב:¹¹³

הנני צעיר שעל החתום נידון ביסורי חולי מוטל על ערס דווי [עת] היא לי עתה לבא בקצרה אשר לא כדת, כי תש כחי ואזלת ידי מלמשוך בעט סופר ולבן ביתי¹¹⁴ קראתי מפי שורות הללו והוא כותבן.

הראבי"ה ענה לתלמידו ר' יצחק אור זרוע כך:¹¹⁵

אדדה כל שנותי, מרוב בכיותי וצרותי, וכהו הרואות בארובותי, לכן בקשתי אחד מחברי לכתוב לך החבר ה"ר יצחק בר משה ואני קורא מפי והוא כותב על הספר.

ר' ישראל בעל תרומת הדשן כתב:¹¹⁶

שאליתך הגיעני ונעתרתי לך להשיבך ואף היה עלי לטורח כי זה יותר מירח ימים שחשתי בעיני ל"ע [=לא עלינו] וקשה לי לראות ולדקדק בגמרא ופיר[ו]ן ש ותוספות ובחיבורים כי אם מעט, ורוב אשר השבתי לך מבחוץ [=בעל פה]¹¹⁷ והייתי קורא אל הסופר אשר לפני והוא כתב מפי.

(ב) טרחה

כתיבת חיבור היא מעשה שיש בו הרבה טורח וגם איבוד זמן. לפיכך היו מחברים שהשתדלו להשאיר חלק מהכתיבה בידי תלמידיהם או בידי מעתיק. בכתיבה על ידי תלמיד כוונתו לכתובה הנעשית בהשגחת הרב וביוזמתו, ואילו לכתובה ללא השגחה נתייחס בפרק הבא. הכתיבה נעשית על ידי התלמיד, או משום שיש טרחה לרב לכתוב את הדברים, או משום שהוא רוצה להרגיל את תלמידיו בכתיבת דברי תורה, או מפני סיבות אחרות. בדרך כלל אין הכותב מפרט מה הסיבה שהמחבר עצמו לא כתב את הדברים. מצינו מספר דוגמאות לכך. הנה אחת מהן:¹¹⁸

היתה עלי יד אדוני נ"ר לפרש לכתב למעלתך דבריו אלה, מפיו יקרא אלי ואני כותב על הספר בדיו... ע"כ דברי הרב נ"ר. נרצע לעבודתך עבדך בונשנגור בן יהודה.

113 שם, עמ' 107-108. וראה במבואו של אלפנביין, עמ' XVII-XVIII, הסבור שרש"י לא נהג לכתוב את תשובותיו בעצמו פרט למקרים יוצאים מהכלל, ולדעתו הסיבות לכך הן בעיקר אירועים מצערים או חולי, ולא כפי שכתב ר"ש בוכר (במבואו לספר האורה, עמ' 4) ואחרים, מטעם "רוב עבודתו וטרדותיו בפירושו לש"ס".

114 אלפנביין משער, שם הערה 3, שבן ביתו הוא ר' יו"ט בן ריב"ן חתנו של רש"י, או ר' שמעיה. אלפנביין ציין גם (וכן ציין אליו בוכר במבואו לספר האורה עמ' 4) לר"א ברלינר הסבור שהכוונה לבן בתו (והוא שולל את הנוסח המופיע בפרדס דפוס קושטא: בעט סופר ולבתי קראתי) הוא הרשב"ם. וראה עוד: גרדסמן, חכמי צרפת, עמ' 136, הערה 49.

115 אור זרוע, ח"א, סי' תשנז.

116 שו"ת תרומת הדשן, ח"ב (פסקים וכתבים) סי' קכד.

117 ראה לעיל הערה 51.

118 שו"ת מהר"ם חלאווה, ירושלים, תשמ"ז, סי' קמ, עמ' קסא.

לאמור, המשיב הוא מהר"ם חלאווה, אבל החותם על התשובה הוא המעתיק ששומע את הדברים מפי מהר"ם חלאווה ומעלה אותם על הכתב.¹¹⁹
הרי דוגמה נוספת שאינה חד משמעית. כך מצאנו:¹²⁰

ובסדר הזה הנהיג רבינו [רש"י] זצ"ל את דורו. והעמיק בדבר מכתב ידי רבו מובהק ר' יעקב בר' יקר שפירשה במסכת מגילה. לפני המאור הגדול מתקן לכולה גולה. רבנא גרשום זכרוננו לברכה.

פירושו של דבר כי ר' יעקב ב"ר יקר כתב עניין מסוים, הקשור לקריאת התורה, בפירושו למסכת מגילה. העניין הזה או הפירוש הזה נכתב לפני ר' גרשם. אכן לא ברור אם הכוונה כאן לעניין עצמאי של ר' יעקב שנכתב לפני ר' גרשם, או שהכוונה לעניין שאמר ר' גרשם לפני תלמידיו, ור' יעקב העלה אותו על הכתב. מסתבר יותר כלשון שני, לאמור כי מדובר כאן בדברים שביסודם נאמרו על ידי ר' גרשם בעת לימוד לתלמידיו, והם כתבו זאת בקונטרסים שהיו עמהם. קונטרס מעין זה, שנכתב על ידי ר' יעקב ב"ר יקר, הגיע אחרי כן לרש"י, שהיה כידוע תלמידו של ר' יעקב, והוא השתמש בו כאמור בקטע שלפנינו.
יש מרחיקים לכת, וטוענים על סמך קטע זה כי:¹²¹

כשבא רבנו גרשם לחדש ולפתח את שיטת הפירושים הכתובים לתלמוד, לא הוא כתבם על הספר בעצמו ובכתב ידו, אלא לימד והורה לתלמידיו מה וכיצד לכתוב, והם רשמו הכל לפניו.

אולם לא נראה בעיני שאפשר ללמוד כן מקטע זה.¹²²

י. כתיבת תלמידים

ברור הוא שיש חיבורים שמסיבות שונות לא נכתבו בכתב ידו של המחבר, אלא נכתבו בידי אחרים ובפקודתו של המחבר כפי שכתבנו למעלה. גם כתיבה מסוג זה אף שהיא נעשית בידי אחרים, ניתן לומר עליה שהיא בדרך כלל אמינה ומדויקת וניתן לסמוך עליה, שהרי סוף סוף היא נעשית בפקודתו ובהשגחתו של המחבר. עם זאת, לא תמיד יש בטחון מוחלט שכך אכן היו פני הדברים.

(א) כתיבה שקשה לסמוך עליה

לעתים, כתבו התלמידים את הדברים מעצמם, ואף ששמעו את עיקרי הדברים מרבותיהם, מכל מקום הכתיבה לא היתה בהשגחתם. במקרה זה יש מקום לטעון כי כתיבה זו אינה

119 ראה עוד שם סוף סי' קמט, עמ' קעו.

120 מחזור ויטרי, סימן שפ ד"ה ראשון דחול, עמ' 442.

121 פירושי ר' גרשום על מסכת בבא בתרא, מהר" ספרי אור החיים [ללא שם מהדיר], בני ברק, [תשנ"ח], מבוא עמ' 20.

122 ראה גם גרוסמו. חכמי אשכנז. עמ' 252.

מוסמכת, וייתכן שנפלו בה טעויות. ואכן מצאנו טענה זו לגבי כמה וכמה חיבורים. הרי לנו מספר דוגמאות.

כך מצאנו בתשובת רב האי גאון:¹²³

... והווי יודעין שהלכות אילו שלמר רב יהודאי זצ"ל (ליכא) [לית]¹²⁴ בבבל כיומוי רב יהודאי אלא בתריה כשיעור מאה שנה אייתינן שבואין לבבל... ומעיקרא מר רב יהודאי מאור עינים הווה, ולא הוה כתב בידיה וכל דלא שמ(ו)ע[ו]ה רבנן מפומיה לא (ה)ת[ת]לינן ביה כיון דאית ליה פירכא ולא סמכינן עלה דאמ' ספרא הוא דטע(מ)י (טעמי) [אי נמי] איניש אחרינא כתב בשמיה.

דברים אלו הובאו והורחבו בידי חכמי צרפת ואשכנז:¹²⁵

ר"ת ז"ל כתב דלא סמכינן על דברי בעל הלכות ז"ל¹²⁶ בדבר זה, דרב יהודאי גאון ז"ל מאור עינים היה ופעמים שהיו תלמידיו כותבים בשמו¹²⁷ את אשר לא צוה ולא עלה על לבו.

החוקרים דנו אם רב האי גאון התכוון לחיבור מסוים של רב יהודאי, או שמא הוא התכוון רק לאותו עניין מסוים שדן בו.¹²⁸ כמו כן לא ברור כיצד לימד רב יהודאי את הפסקים לתלמידיו, ומה היה חלקם בכתיבת חיבורו. לאמור, האם הוא סודר כולו בעל פה על ידו, ותלמידיו רק העלוהו על הכתב, או שמא רב יהודאי רק לימד אותם פסקי הלכות, או שיעורים בתלמוד הבבלי, או באופן אחר, והם שערכו את הדברים והעלום על הכתב.¹²⁹ דומה לדברים אלו כתב הרא"ש על שימושא רבא:¹³⁰

123 אור זרוע, ח"ב, סי' תב. דנציג, מבוא, עמ' 261-262, פרסמה על פי השוואה לכ"י, וממנו העתקתי.

124 כך הגיה דנציג, גם שאר ההגהות נלקחו ממנו.

125 רא"ש, מו"ק, פ"ג ס"ג, דף לב סע"ד. ועי' דנציג שם, הערה 114, שציין למקורות נוספים שבהם הובאה מסורת זו.

126 בידי חכמי צרפת ואשכנז היתה מסורת שרב יהודאי גאון חיבר את הלכות גדולות. ראה: נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, ניו יורק וירושלים, תשנ"ג, עמ' 445-449.

127 דנציג שם ציין לשיטה למסכת מו"ק לתלמידיו של ר' יחיאל מפריש (בתוך: כתבי מכוני הרי פישל, א, ירושלים, תרצ"ז, עמ' יא) לדף יד ע"ב: "ועל דבר זה כתב רבי' תם בתשובה דלא סמכינן אהא מילתא, דרב יהודה גאון ז"ל שחבר הה"ג מאור עינים היה, אך תלמידיו] שהיו משמשין לפניו ומעתיקים חבורו, לפעמים שהיו מוסיפים על דבריו מדעתם והיו כותבים סתם דברים אשר לא צוה אותם ולא עלה על לבו".

128 דנציג, מבוא, עמ' 31, ועמ' 445-446, ציין לכל המחקרים והדעות בנושא זה. הוא עצמו הוסיף בעמ' 31, ש"מסירת שמועות ע"י חכם מובהק וכתיבתן בידי חוג תלמידיו, הולמת גם את הידוע, למשל, מן האיסלם... ולכן אין חיבורו של רב יהודאי והעלאתו על הכתב קשורים רק ב'עיוורוננו' של רב יהודאי".

129 דנציג, מבוא, עמ' 31, עורר אף הוא שאלה זו, ולכלל פתרון לא הגיע.

130 רא"ש, הלכות קטנות, הלכות תפילין, דף קכג סע"ג.

ואנו תמיהנו טובא על שימושא רבא דכתבי הכא, מיהו כתבין ליה הכא כדאשכחנא יתיה בנוסחאות עתיקי אף על פי שיש בו קצת הוראות נכונות, ומינייהו טעות, ומינייהו אין הלשון שלו מכוון כלל שיש בו טעיות הרבה לע"ד בלשון, ולא ידעי אי אסדרא יתיה רבוותא קמאי, או אפשר דאסדר יתיה חד מן תלמידי דרבוותאי קמאי (נ"ל) על שמם ולא דקדקו בלשונם וטעו במקצת הוראותיו, או אולי הני לישנא דלא דייקי ביה טעות סופר הן.

(ב) כתיבה שאפשר לסמוך עליה

יש ואנו יכולים ללמוד על טיבה של הכתיבה, על סמך פרטים מסוימים שנמסרו ע"י הכותב. אמנם אין אנו עוסקים כאן במעתיקים, אבל הדוגמה שנביא עתה מלמדת על דייקנות, בין אם כתב אותה מעתיק, בין אם כתב אותה תלמיד. כך לדוגמה אנו מוצאים בדברי מעתיק מסוים:¹³¹ "וכן מצאתי בתוס' דברכות של רבינו יהודה כתיבת ידו של ה"ר משה בה"ר מאיר מפארא".¹³²

אמנם לא תמיד מדויק הכותב עד כדי כך. לעתים הוא מסתפק בהודעה קצרה ביותר, ואי אתה יכול להסיק ממנה אם מדובר דווקא על כתיבה. היינו אם הכותב משתמש בביטוי "סידר לפני", קרוב לוודאי שהמדובר הוא סידור שבעל פה. כגון:¹³³ "מעשה זה הועתק מפסקי רבי' שלמה שסידר הר"ר שמעיה זצ"ל לפניו, ומכתיבת הרב רבינו שמחה מויטרי זצ"ל". כאן אנו רואים זאת בצורה בולטת, הואיל והכותב מבחין בין סידורו של ר' שמעיה לבין כתיבתו של ר' שמחה. גם הביטוי "סידר מפ", כגון:¹³⁴ "וגם סדר ארוכה"¹³⁵ מבואר במדרשין טעמין¹³⁶ ונסדר מפ רבינו שלמה יזכור לברכה טובה", מלמד על סידור שבעל פה. רק כאשר לפנינו ביטוי עם השורש "כתב", אנו יכולים לומר בבטחון שהמדובר בכתיבה שהיתה בהשגחת המחבר או בדיעתו. כגון:¹³⁷ "כתב הרב רבי שמחה מויטרי

131 הגהות מיימוניות, הל' חמץ ומצה פ"י אות י, על פי הנוסח במהד' ר"ש פרנקל. וכן נזכרת כתיבה זו גם בהגהות מיימוניות הל' תפילה פ"א אות ד, והנוסח שם שונה מעט. וראה נוסח מתוקן בדברי ר"נ זק"ש בתוספות ר"י שירליאון לברכות, ירושלים, תשכ"ט, עמ' סד, הערה 436. יש לציין כי לדעת ר"נ זק"ש הוסיף המעתיק, ר' משה, הוספות אחדות ושילבן בתוך דברי ר"י שירליאון. דוגמאות נוספות מקולופונים של כתבי יד, שעדיין לא נרפסו, ניתן למצוא בדברי ר' פלטר, בעבודת המ"א שלה (לעיל הערה 2), עמ' 28-35.

132 על ר' משה ועל העתקותיו וחיבוריו ראה י"מ פלס, 'פירוש פיוטי האלפביתן המיוחס למשפחת "שבלי הלקט" ורבינו משה ב"ר מאיר מפירדה', בקובץ התורני זכור לאברהם, תשס"ב-תשס"ג, עמ' כג-מח. על עניין זה ראה שם עמ' לח.

133 אור זרוע, חלק א, סימן תצו.

134 מחזור ויטרי, עמ' 283.

135 היינו הלכות ליל הסדר באורך.

136 בפורס, מהד' ערנרייך, סוף עמ' מח, הנוסח הוא: במדרשיו וטעמיו.

137 סמ"ג, עשין כז, הלכות ברכות שאינן בסעודה, דף קיג סע"ג.

זקיננו לפני רבינו שלמה", או: ¹³⁸ "מס"ה [=מספר הישר] שנכתב לפני ר"ת", או: ¹³⁹ "וכן כתב במחזור וויטרי שנסדר לפני רבינו שלמה זצ"ל".

138 תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, מהד' קופפר, ירושלים, תשל"ג, עמ' 175, סוף סי' קיא. קופפר במבואו עמ' יב' הערה 12 ציין לעוד סימנים כאלו שהם: סי' ס, קח. ברם, בסי' ס בכתב היד, שהוא בספרו סי' מב, עמ' 79, לא מצויה הכתובת שהעתיק קופפר. את המצוין בכתב היד כסי' קח הוא לא העתיק במהדורתו, משום שכפי שכתב בעמ' טז, הוא מפרסם רק את הסימנים שמצא בהם חידוש.

139 אור זרוע, ח"א, הלכות סעודה, סי' קסח.